

ТЕМА 2. ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Питання до вивчення

- 2.1. *Поняття та структура аграрного сектору*
- 2.2. *Агропродовольча система: сутність, структура та властивості*
- 2.3. *Сільське господарство – базова ланка аграрного сектору*
- 2.4. *Особливості сільського господарства, що позначаються на його функціонуванні в умовах ринкової економіки*
- 2.5. *Економічна сутність інституцій як базового чинника аграрного розвитку*
- 2.6. *Роль інститутів у розвитку та регулюванні аграрного сектору*
- 2.7. *Законодавче забезпечення розвитку аграрного сектору*

2.1. Поняття та структура аграрного сектору

Аграрна політика володіє визначеною самостійністю і активно впливає на аграрний сектор, пришвидшуючи або гальмуючи його розвиток. Особливо позитивний вплив на аграрну економіку здійснює науково-обґрунтована аграрна політика.

Розглядаючи взаємозв'язок між аграрної політикою та аграрною економікою слід відмітити наступне: 1) єдність, тісні взаємозв'язок і взаємодія між ними; 2) первинність аграрної економіки і вторинність аграрної політики; 3) зворотній активний вплив аграрної політики на аграрну економіку.

Аграрна політика породжується аграрною економікою і:

- входить в сферу політичних відносин, адже вона представляє собою відносини з діяльністю держави – органу політичної влади;
- підпорядковується законом аграрної економіки, які здійснюють управління виробництвом, розподілом, обміном і споживанням сільськогосподарської продукції;
- являється концентрованим завершенням аграрної економіки.

Сучасні реалії бізнес-середовища України до певної міри є наслідками непослідовних трансформацій економічних відносин. Неврахування комплексності проблем кожної зі сфер економіки змушують переглянути позиції політики держави. Побудова концепцій подальшого розвитку національної економіки повинна будуватися на основі системних підходів. Необхідність застосування системної методології підтверджується взаємопов'язаністю економічних, соціальних, правових аспектів господарювання та їх причинно-наслідковими зв'язками, а також розмитістю меж макро-, мезо- та мікросередовищ. Отже, закономірно, що дослідження розвитку національної економіки та її складових, зокрема аграрного сектору, доцільно будувати на позиціях системного підходу, який дозволить якнайповніше враховувати всі аспекти економічних реалій і дасть можливість дослідити не тільки основні, а й побічні явища, які часто відіграють вагомий роль у формуванні механізму впливу на економічні відносини.

Системний підхід передбачає розгляд явищ і процесів у взаємозв'язку та взаємодії, як єдиного цілого, тобто дослідження як системи у цілому, так і структури об'єкта. Тож система може бути об'єктом пізнання, з одного боку, або системний підхід може використовуватись як інструментарій дослідження – з іншого.

Первинними складовими системи є її елементи. Вони поєднуються між собою різними типами зв'язків за формою та структурою. У складних системах елементи об'єднуються в підсистеми, взаємозв'язки між якими формують систему. Відзначимо, що поняття «елемент» є контекстно залежним, тобто при розгляді іншої проблематики або на іншому рівні аналізу тієї ж проблеми певний об'єкт може тлумачитися або як елемент, або як підсистема, яка складається з дрібніших одиниць.

Зміст поєднання елементів у систему полягає в синергетичному ефекті їх взаємодії, суть якого проявляється у тому, що результат від їхньої співпраці у системі значно дієвіший, ніж індивідуальне функціонування елементів. Відзначимо, що саме цільова спрямованість є критерієм інтегративності системи.

Аграрний сектор є також системоутворюючим у національній економіці. Адже саме він формує засади збереження суверенності держави – продовольчу та, у визначених межах, економічну, екологічну й енергетичну безпеку, зумовлює розвиток технологічно пов'язаних секторів національної економіки та створює основи сталого розвитку сільських територій.

З метою недопущення неточного та неоднозначного розуміння поняття «аграрний сектор», доцільно розібратися в сутності багатьох схожих, проте далеко не тотожних йому понять, таких як «аграрна сфера», «агропромисловий комплекс», «агропродуктовий комплекс», «агропродовольчий комплекс», «агропродовольча система», «сільське господарство» тощо.

Самим вузьким серед зазначених понять є сільське господарство, яке являє собою одну з головних галузей матеріального виробництва об'єднуючи вирощування сільськогосподарських культур і розведення сільськогосподарських тварин з метою одержання продовольства й сировини для промисловості [10, с. 59]. Акцентуючи увагу на понятті «сільське господарство», потрібно зазначити, що його визначення традиційно усталене.

Що стосується агропромислового комплексу (АПК), то він є складним міжгалузевим виробничо-економічним утворенням, яке об'єднує низку галузей за економічною, технологічною та організаційною ознаками. До його складу входять три тісно взаємопов'язані сфери, а саме:

- сільське господарство, яке формує сировинну базу АПК;
- галузі, що виробляють засоби виробництва та обслуговування АПК (сільськогосподарське машинобудування, виробництво засобів захисту рослин, мінеральних добрив, комбінованих кормів тощо);
- галузі зі збереження, переробки, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції [11, с. 38-39].

Деякі вчені долучають до зазначеного ще й інфраструктуру (ринкову, виробничу, соціальну).

У зарубіжних джерелах це поняття зустрічається як агробізнес.

Основою АПК, його стержневим фундаментом є агропродуктовий комплекс – сукупність видів діяльності з виробництва сільськогосподарської продукції, її заготівлі, зберігання і переробки та просування на ринок продовольства і ринок непродовольчих товарів (біодизеля, біоетанолу, лляних волокон і тканин, вовняних тканин, шкіри і виробів з неї тощо), виготовлених із сільськогосподарської сировини.

Близьким до поняття «агропродуктовий комплекс» є поняття «агропродовольчий комплекс». Останній за структурою і цільовим призначенням майже повністю збігається з поняттям «агропродуктовий комплекс» лише з тією відмінністю, що в ньому до уваги не беруться переробні підприємства, які переробляють сільськогосподарську сировину для виробництва непродовольчих товарів.

Загалом, слід зазначити, що в радянській командно-адміністративній системі народне господарство країни умовно поділялося на «комплекси» (паливно-енергетичний, промисловий, агропромисловий, соціальний, будівельний, транспортний, оборонний тощо), звідки законодавство незалежної України й успадкувало такий поділ [14].

Аграрний сектор є поняттям ширшим, висновок про що можна зробити, аналізуючи трактування, наведене в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [1]. Визначаючи засади державної аграрної політики, зазначений Закон до аграрного сектору економіки відносить сільське й рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів, а також аграрну науку та освіту, соціальну сферу села, їхнє матеріально-технічне й фінансове забезпечення. Окрім того, він зазнає визначального впливу державної аграрної політики та органів місцевого самоврядування (рис. 2.1.1).

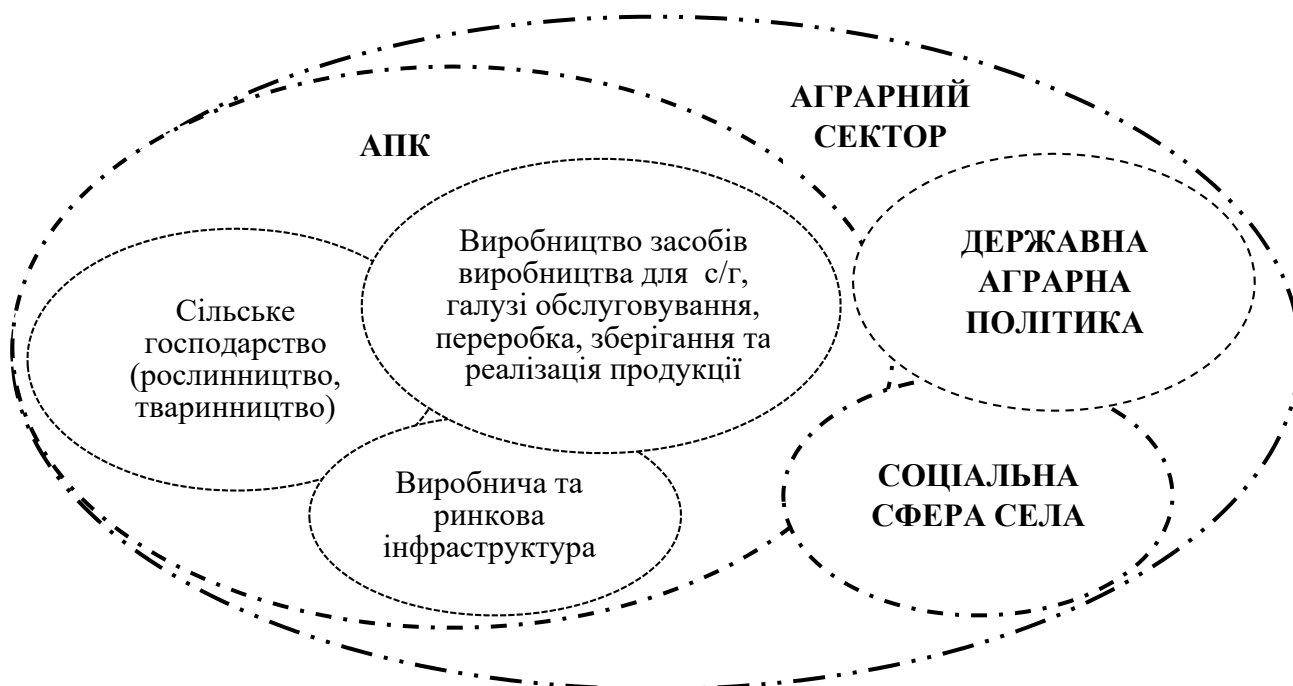

Рис. 2.1.1. Структура аграрного сектору

Власне вплив держави на розвиток аграрного сектору відбувається шляхом його державне регулювання через закони і нормативно-правові акти, застосування цінових, кредитних і податкових механізмів, квотування експорту й імпорту, а також здійснення заходів впливу у сфері землекористування, регулювання продовольчого ринку, підготовка кадрів для аграрного сектору і розвиток аграрної науки тощо.

Розглядаючи структуру аграрної сфери можна відзначити, що має дещо ширше поняття – до її складу окрім аграрного сектору необхідно долучити ще й традиційну

українську самобутність й сільський етнос, підприємницьку діяльність суб'єктів господарювання у сільській місцевості, що не пов'язана з аграрним сектором тощо. Поняття «аграрна сфера» є всеохоплюючим для сільської місцевості та включає всі процеси людської життєдіяльності в сільській місцевості: як аграрно-виробничу, так і соціальну в усій широті її прояву.

Підсумовуючи висвітлення даного питання слід зазначити, що аграрний сектор є достатньо-складним цілісним сектором, який об'єднує економічну, соціально-політичну, науково-технічну та екологічну складові та який тісно пов'язаний з природними умовами, ресурсами, технічними можливостями та кваліфікованими спеціалістами. Серед основних її складників потрібно виділити:

1) сукупність підприємств і організацій у сфері аграрного виробництва (сільськогосподарські підприємства, колективні сільськогосподарські підприємства кооперативного та корпоративного типу, селянські (фермерські) господарства, приватні сільськогосподарські підприємства);

2) процес реалізації аграрної продукції, що забезпечує її надходження в господарський оборот з оплатою за існуючими цінами або бартерну передачу сільськогосподарської продукції контрагентам, а також фінансові операції з цінними паперами аграрних підприємств;

3) функціонування соціальної інфраструктури сільських територій, від розвитку якої залежить рівень життя й соціального забезпечення сільського населення, умови для формування та відтворення трудового потенціалу сільського населення тощо;

4) кваліфіковані органи влади й управління – це центральні органи виконавчої влади, зокрема Міністерство аграрної політики та продовольства України й інші міністерства та відомства у сфері зовнішньоекономічної діяльності суб'єктів сільського господарства, а також місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування;

5) спеціалізовані програми реформування й розвитку аграрного сектору України, затверджені органами державної влади тощо.

Для успішного розвитку аграрного сектору найбільше значення мають технічний прогрес, розвиток підприємництва, динамічність факторів сільськогосподарського розвитку, загальний економічний ріст, політичне сприяння тощо.

2.2. Агропродовольча система: сутність, структура та властивості

Подальше входження України до світового економічного простору, посилення процесів глобалізації, лібералізації торгівлі вимагають адаптації до умов, що постійно змінюються, а відповідно – подальшого удосконалення аграрної політики [3].

При розгляді попереднього питання було з'ясовано, що на початку 80-х років ХХ ст. була сформована система **агропромислового комплексу (АПК)** як сукупність взаємопов'язаних галузей народного господарства, що забезпечують

виробництво засобів виробництва для аграрного сектору, виробництво сільськогосподарської продукції, її зберіганням, промислову переробкою та реалізацію населенню кінцевого продукту, а також функціонування обслуговуючих та допоміжних підприємств і організацій.

На сьогоднішній день АПК у значній мірі не відображає закономірності розвитку сучасного агропромислового виробництва. Цільовою функцією АПК було задоволення потреб населення не тільки в продовольстві, а й інших предметах споживання, що вироблялися переважно із сільськогосподарської сировини. Це й стало основним критерієм формування складу різних галузей на той час народного господарства, що ввійшли в АПК, зокрема: сільськогосподарське машинобудування; сільське, рибне і лісове господарство; харчова і переробна промисловість; сільське будівництво; матеріально-технічне постачання й агросервісне обслуговування, виробнича та соціальна інфраструктура [15, с. 97].

Тобто, АПК розглядався як багаторівнева система, що складалася із взаємопов'язаних елементів, визначальним серед яких було сільське господарство, яке традиційно вважається однією з природо-експлуатаційних галузей економіки, чия продукція має біологічне походження. Такий підхід до АПК був характерний і прийнятний в умовах адміністративно-командної системи, коли переважна частина ресурсів належала державі, яка регулювала не лише виробництво та споживання, але й ціни на всі види продукції різних галузей, включаючи і сільське господарство. Планове управління галузями АПК було направлене на мінімізацію втрат продукції і ресурсів, що виникали на «перетині» галузей: «виробництво – зберігання», «виробництво – переробка», «зберігання – реалізація» тощо [27, с. 75]. При цьому, держава визначала, встановлювала і регулювала відносини між суб'єктами господарювання, використовуючи для цих цілей Держплан, кредитно-фінансову систему й інші державні інститути. Тобто, діяльність суб'єктів господарювання та відносини між ними перебували в безпосередньо у віданні держави, а самі суб'єкти – належали їй.

За час проведення реформ у системі АПК відбулися специфічні соціально-економічні процеси, які характерні для перехідного періоду. Зокрема, у сільському господарстві на базі колишніх колективних сільськогосподарських підприємств відбулося створення нових суб'єктів господарювання; в агропромисловому виробництві – формування гуртових ринків продовольства і сільськогосподарської сировини; у сфері переробки сільськогосподарської продукції та агросервісу – приватизація й утворення нових підприємницьких структур. Таким чином, по-перше, з початку проведення ринкових реформ був порушений головний принцип системи АПК – принцип цілісності комплексу і, як наслідок, розпалася його організаційна структура. По-друге, відбувся дисбаланс виробничо-економічних інтересів не тільки за межами, а й всередині АПК. Йдеться насамперед про інтереси між сільськогосподарськими товаровиробниками, з одного боку, і переробними підприємствами та агросервісними структурами – з іншого [9, с. 90]. При цьому, формально об'єкти

АПК залишаються в межах єдиного комплексу, а фактично це незалежні підприємства та організації з відповідною метою функціонування – самостійно вижити в нових економічних умовах в основному за рахунок сільськогосподарських товаровиробників.

Сільське господарство, як найбільш демонополізована галузь опинилась у великій залежності від двох над монополістів – I та III сфер АПК. Внаслідок зазначеної практики відбулася негативна дія цінового паритету між галузями агропромислового комплексу [21, с. 179]. При цьому, сільське господарство стало «...головним донором інших галузей народного господарства, що привело до виснаження його ресурсного і фінансового потенціалу». Внаслідок чого аграрний сектор економіки тривалий час був збитковим, що негативно вплинуло на розвиток інвестиційного процесу, формування матеріально-технічної бази та поліпшення соціальних умов життя на селі.

На сучасному етапі в Україні паралельно розвиваються дві моделі – крупне товарне виробництво на базі реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств – новостворених підприємств різних організаційно-правових форм та дрібнотоварне виробництво в селянських господарствах і невеликих фермерських господарствах. Першу із зазначених моделей умовно можна вважати індустріальною, яка в певній мірі підтримується державою, а другу – традиційною, яка розвивається переважно за рахунок власних зусиль й ініціативи знизу.

Слід також зазначити, що існуючі раніше колективні господарства виконували також і соціальні функції на селі (утримували школи, дитячі садки, спортивні та медичні заклади, підтримували своїх працівників після виходу на пенсію). Після їх реорганізації, сільськогосподарські підприємства набули переважно таких організаційно-правових форм, за яких повна влада перейшла до одного чи декількох їх засновників. І незважаючи на те, що матеріальна база виробництва створювалася поколіннями селян за допомогою держави, право розпоряджатися господарством одержували окремі особи, які в значній частині випадків проживали навіть в іншій місцевості. Це негативно позначилося на соціальних аспектах розвитку сільських населених пунктів.

Серед позитивних наслідків аграрних перетворень можна виділити той факт, що існуючі нині сільськогосподарські товаровиробники навчилися диверсифікувати канали реалізації збуту власної продукції, більш ефективно використовують можливості ринку засобів виробництва, почав змінюватися менталітет менеджменту, формуватися фінансова відповідальність тощо. Аграрне виробництво стало адекватно реагувати на ринкові сигнали, збільшуючи обсяги виробництва продукції при зростанні попиту та знижуючи обсяги в протилежному випадку.

Трансформація аграрного сектора також здійснювалася шляхом структурних та інституційних змін, що відбувалися на агропродовольчих ринках: створені легальні умови для вільної підприємницької діяльності; здійснена приватизація підприємств всіх рівнів агропродовольчої системи, що призвело до виникнення альтернативних ринкових структур; формуються нові

канали розподілу продукції, нові продуктові ланцюжки. На агропродовольчих ринках з'явилися приватні посередники, чисельність яких на окремих ринках диференційована. При цьому серед посередників можна виділити: індивідуальні, що займаються торгівлею дрібно-гуртовими партіями продовольства; неорганізовані посередники, що на власному транспорті купують худобу у селян і порівняно крупні партії постачають на переробку; крупні вітчизняні та іноземні компанії, що отримали назву «трейдери». Останні особливо проявили себе на ринку зерна, де вони оперують крупними партіями продукції, а географія їх інтересів – світовий ринок продовольства. Значна частина таких компаній поєднують посередницьку і виробничу діяльність. Підприємства харчової та переробної промисловості, система гуртової та роздрібної торгівлі практично повністю приватизовані. Таким чином, аграрні перетворення, що були здійснені, потребують подальших результативних кроків з метою формування ефективної національної агропродовольчої системи.

Отже, **агропродовольча система (АПС)** являє собою сукупність видів діяльності та умов для їх здійснення щодо забезпечення населення країни продуктами харчування, а промисловість – сільськогосподарською сировиною.

Розглядаючи поняття «структура» (лат. *structura* – побудова, розміщення) як множину частин або форм (елементів), які знаходяться у взаємодії та специфічному порядку, необхідному для реалізації певних функцій, під **структурою агропродовольчої системи** будемо розуміють сукупність елементів, а також зв'язків та відносин між ними, що визначають внутрішню побудову та організацію об'єкта як цілісної системи [6, С. 91].

Національна агропродовольча система складається з наступних взаємопов'язаних елементів:

- матеріальний базис системи – сукупність галузей матеріального виробництва (сільське господарство; підприємства, що займаються виробництвом засобів виробництва для АПС; харчова та переробна промисловість) та об'єкти інфраструктури, що беруть участь у виробництві та реалізації сільськогосподарської сировини і продовольства (тобто елементи, що входять до складу АПК у традиційному його розумінні), а також їхня ресурсна база, включаючи водні, лісові та земельні ресурси;

- сукупність суб'єктів агропродовольчого ринку, якими є сільгосптоваровиробники, споживачі продовольчих товарів, трейдери, експортери та імпортери, постачальники ресурсів, посередники тощо;

- інституційна структура – аграрні біржі; агроторгові дома; банки; консалтингові фірми, страхові компанії; органи державного управління в системі агропромислового виробництва; профспілки; різноманітні асоціації товаровиробників, аграрна освіта та наука і т. п.;

- власне агропродовольчий ринок як система економічних регуляторів – система економічних механізмів, що регулюють процеси виробництва, переробки, зовнішньої торгівлі, розподілу і збуту агропродовольчої продукції;

- сільські території.

Складові елементи національної АПС представлені на рис. 2.2.1.

Рис. 2.2.1. Складові елементи національної агропродовольчої системи
Джерело: [13, с. 11]

Отже, окрім безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції національна агропродовольча система включає всі види діяльності, що пов'язані із забезпеченням роботи аграріїв (виробництво сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив, засобів захисту рослин, кормів для тваринництва, фармакологічних препаратів та біодобавок для тваринництва, а також підприємства, із сервісного обслуговування, переробки, транспортування, дистриб'юторські компанії. Ціни постачальників визначають динаміку і структуру витрат сільськогосподарських товаровиробників і, в остаточному підсумку, суттєво впливають на ціни на продовольство. Ці елементи системи взаємозалежні один від одного через ринки, на яких сільськогосподарські товаровиробники отримують засоби виробництва і продають сировину переробним підприємствам, які, у свою чергу, виробляють продукти харчування та реалізують на гуртовому і роздрібному ринках продовольства.

Сучасний стан розвитку сільського господарства зумовлюється глобальним впливом технологічної модернізації, застосуванням широкого спектру інновацій у землеробстві, рослинництві та тваринництві (наприклад, космомоніторинг і геоінформаційні системи, гена інженерія, моніторинг посівів у режимі он-лайн, застосування інформаційних технологій в сільськогосподарському виробництві та ін.). Адже всеохоплююче впровадження інновацій сприяє підвищенню продуктивності праці, економії різних видів ресурсів, зниженню собівартості агропродовольчої продукції, нарощуванню обсягів і підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, що впливає на залучення інвестицій [8].

У результаті впровадження інновацій, як свідчить рис. 2.2.2, ціни на сільськогосподарську продукцію знижуються від P_1 до P_2 .

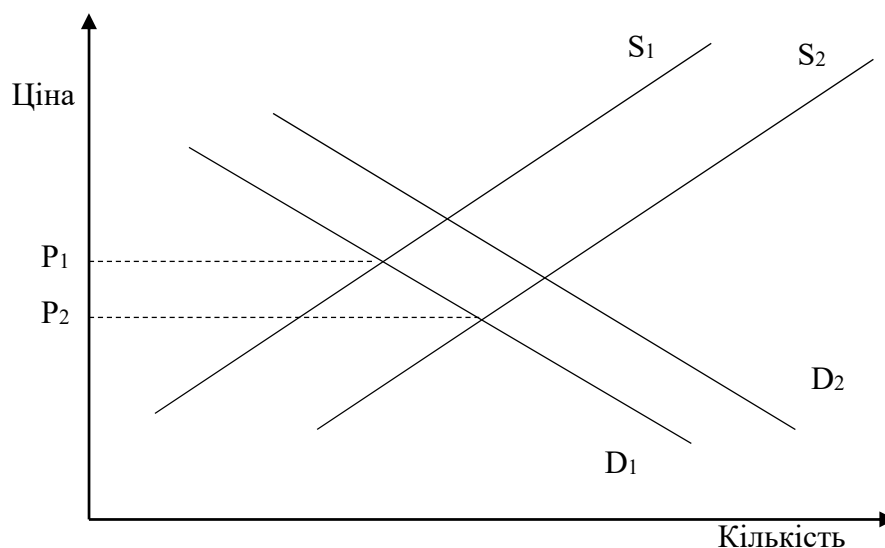

Рис. 2.2.2. Ефект зміни технологій на зміну цін
Джерело: [13, с. 12]

Важливе місце в агропродовольчій системі належить *харчовій та переробній промисловості*, оскільки саме на їх підприємствах здійснюється переробка сільськогосподарської сировини в нову продукцію, змінюючи її матеріально-речовинну форму. Продукція може бути реалізована іншим підприємствам харчової та переробної промисловості, дистриб'юторам або напряму в торговельну мережу (продовольчим супермаркетам). Підприємства харчової та переробної промисловості виконують й деякі функції посередників. Так, м'ясопереробна компанія може мати підрозділ, що займається закупівлею великої рогатої худоби прямо у товаровиробників. Крім того, вона також здатна виконувати функції дистриб'ютора, наприклад, самостійно реалізуючи готову продукцію в роздрібну мережу.

Посередники (або дистриб'ютори) виконують одну чи кілька маркетингових функцій (обмін, фізичний розподіл, зберігання тощо) на шляху продукту по каналах розподілу від виробника до споживача. Мережа поширення продовольства – це складна система, що забезпечує рух харчових продуктів від виробника до споживача. Вона містить у собі такі елементи, як гуртова і роздрібна торгівля, транспортування і складається з декількох ланок – від переробника до дистриб'ютора, від брокерів, дистриб'юторів і торговельних представників до кінцевого споживача. Довжина ланцюга залежить від характеристики продукту, характеристики споживача і географічного розміщення виробника і споживача. Здатність аграрного сектору економіки країни стабільно та ефективно виробляти значні обсяги якісної сільськогосподарської продукції та можливість доставляти її безпосередньо до споживачів, задовольняючи їх попит, в умовах глобалізації має виключно важливе завдання для будь-якої країни.

Інституційна структура агропродовольчої системи складається з низки інститутів, що забезпечують її функціонування. До них можна віднести аграрні біржі, агроторгові доми, банки, консалтингові фірми, страхові компанії, органи

державного управління в системі сільськогосподарського виробництва, профспілки, різноманітні асоціації товаровиробників тощо. Окрім цього, до інституційної структури агропродовольчої системи належить мережа науково-дослідних інститутів НААН, система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації управлінських кадрів, система інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень тощо.

Причинно-наслідкові зв'язки між інституціональним середовищем АПК і особливостями розвитку міжгалузевих зв'язків у комплексі складні. З одного боку, особливості сільського господарства зумовлюють особливості його інституціонального середовища, з іншого боку – саме середовище впливає на функціонування АПК. Становлення нового інституціонального середовища, особливо інститутів регулювання АПК, вплинуло на еволюцію міжгалузевих зв'язків у агропромисловому комплексі й зумовило особливості їх розвитку на кожному етапі переходу до ринкових відносин.

Агропродовольчий ринок як складову національної агропродовольчої системи також можна розділити на окремі ринки: аграрної (сільськогосподарської) продукції, як сировини та ринок продовольства. З іншого боку, агропродовольчий ринок, в свою чергу, також поділяється на ринки окремих видів сільськогосподарської продукції.

Сільське господарство є не тільки основним виробником найнеобхідніших для людства продуктів – продуктів харчування. Базисом галузі слугує село, сільська територія. При цьому, магістральним шляхом розвитку *сільських територій* об'єктивно залишається зрівноваження їх економічної, соціальної та екологічної сфер.

Таким чином, сучасну роль сільського господарства слід характеризувати й оцінювати з трьох позицій [24, с. 6]:

- ✓ з організаційно-господарської точки зору – є важливим споживачем матеріально-технічних ресурсів промислового походження, залишаючись водночас і головним постачальником сільськогосподарської сировини для харчової та переробної промисловості й отримання в кінцевому результаті продовольчих і непродовольчих товарів сільськогосподарського призначення;

- ✓ у соціально-економічному аспекті – його економічний і фінансовий стан цілком залежить від рівня і співвідношення цін, якими воно сплачує за матеріально-технічні ресурси і за якими продає вироблену продукцію, а також від розцінок і тарифів на оплату за різноманітних промислово-виробничі послуги;

- ✓ у гуманістично-психологічному сенсі – залишається єдиним і головним джерелом формування добробуту селян, відтворення притаманного виробничого і життєвого середовища.

Національній агропродовольчій системі, як і будь-якій іншій, притаманні такі властивості, як цілісність, ієрархічність, функціональність, безперервність функціонування, цілеспрямованість, керованість тощо [6, с. 92-93]. Розглянемо їх більш детально.

Цілісність системи означає принципове не зведення її властивостей до суми властивостей складових елементів. Теорія систем виходить з постулату, що система первинна, а її елементи (підсистеми) – вторинні (вони існують лише внаслідок існування цілого). Таким чином, не елементи складають систему, а, навпаки, система породжує при своєму розмежуванні свої елементи.

З поняттям структури органічно пов'язано поняття ієрархічності. *Ієрархічність агропродовольчої системи* означає, що кожний її елемент, підсистема, у свою чергу, можуть розглядатися як велика система, а сама досліджувана система являє собою лише один із елементів більш широкої глобальної системи.

Відповідно до адміністративно-територіального поділу нашої країни в національній агропродовольчій системі можна виділити обласний, районний та місцевий (об'єднаних територіальних громад) рівні, які відображають спільні та особливі властивості об'єкта. При цьому, національна агропродовольча система України входить до складу світової агропродовольчої системи (САПС).

САПС формується в результаті інтенсифікації міжнародної кооперації і поділу праці, взаємодії і глобалізації національних товарних систем у сфері виробництва і продажу агропродовольства. Її матеріальну основу складають багатогалузеві продовольчі комплекси, що включають у себе три функціональні сфери: виробництво засобів виробництва; сільське господарство, що виробляє сільськогосподарську сировину; переробку і збут сільськогосподарської сировини і продовольства. Основними елементами САПС є міжнародна торгівля, що охоплює всі сфери продовольчого комплексу, вивіз капіталу і технологій, пов'язаних з розвитком агробізнесу; інтернаціоналізація наукових досліджень, підготовка управлінських кадрів; організація і діяльність міжнаціональних, наднаціональних угод і організаційних структур, що впливають на всі аспекти формування і функціонування світової агропродовольчої системи. При цьому кожний із зазначених елементів не є чимось новим. Новим, на наш погляд, за останні роки з'явився ефект синергії процесів інтернаціоналізації, що дозволяє говорити про формування якісно нового рівня розвитку продуктивних сил. Найважливішим новим елементом світового продовольчого господарства стала система глобальної інформації і прийняття управлінських рішень, що підвищує швидкість й ефективність світових господарських зв'язків у сфері агробізнесу.

Формування САПС не тільки не усуває, але й сприяє посиленню нерівномірності розвитку національних продовольчих систем, оскільки конкуренція та поділ праці виходять на глобальний рівень. Провідною ланкою світової агропродовольчої системи є розвинуті країни через те, що для продовольчих комплексів цих країн зовнішньоекономічні ринки стають основним чинником економічного зростання. Це знаходить своє вираження у поглибленні спеціалізації та кооперування у виробництві продовольства, ресурсів для його виробництва, взаємному посиленню руху капіталів і технологій.

Однією з головних властивостей агропродовольчої системи є її *функціональність*. Всі елементи системи безперервно діють і взаємодіють в межах свого функціонального призначення.

Необхідно визначити таку властивість агропродовольчої системи, як *безперервність функціонування*. Саме безперервним функціонуванням елементів і системи в цілому визначаються структура і властивості конкретних систем. Система існує до тих пір, поки вона функціонує.

Агропродовольчій системі властива *цілеспрямованість*. Деякий стан системи, якого бажано досягнути в процесі її функціонування, називається комплексом цілей системи. Досягненню цих цілей підпорядковано певним чином організоване функціонування елементів системи, сукупна дія і взаємодія яких спрямовані на досягнення цих цілей.

Агропродовольчій системі, як і будь-якій системі, властива *керованість (управління)* – це сукупність прийомів і методів цілеспрямованого впливу на об'єкт для досягнення відповідного результату (результатів). Ними можуть бути: збереження якісної специфіки об'єкта; забезпечення нормального функціонування об'єкта; забезпечення пристосування (адаптації) об'єкта до умов мінливого зовнішнього середовища; досягнення відповідних цілей розвитку об'єкта.

Сутність управління розкривається в його основних функціях:

- підготовка і прийняття управлінських рішень;
- організація виконання управлінських рішень;
- мотивація і стимулювання виконання рішень;
- облік і аналіз ходу виконання рішень;
- регулювання (оперативне керування) або коректування ходу виконання управлінських рішень.

Описана багаторівнева структуризація національної агропродовольчої системи дозволяє в принциповому плані структурувати основні механізми її державного регулювання [6, с. 93]:

- структурно-галузеве регулювання, за допомогою якого може здійснюватися вплив на темпи і пропорції розвитку окремих галузей і виробництв сільського господарства. Серед основних методів можна виділити, в першу чергу, податкові пільги і державні капітальні вкладення, державні закупівлі;
- державне регулювання інституційних перетворень – приватизація, реорганізація, механізми корпоративного права;
- регулювання цін і доходів підприємств аграрної сфери, включаючи бюджетне субсидування;
- зовнішньо-економічне регулювання;
- соціальна підтримка сільського населення і розвитку сільських територій.

2.3. Сільське господарство – базова ланка аграрного сектору

Сільське господарство – це стародавня сфера діяльності людства. З давніх-давен людина використовувала природу у власних цілях (збирання, полювання, рибальство) і тільки з часом навчилася обробляти землю та розводити тварин. Так поступово почали виникати аграрні відносини між людьми.

Сільське господарство – це комплекс технологічно і організаційно взаємозв'язаних галузей, які у своїй сукупності утворюють збалансовану, інтегровану і структурно завершену систему, функціонально-компонентна структура якої підпорядкована стабільному нарощуванню продовольчої продукції землеробства і тваринництва.

Сільське господарство є однією з найважливіших секторів господарського комплексу України, яка відіграє важливу роль у зміцненні економіки нашої країни, підвищенні життєвого рівня населення і розв'язанні соціально-економічних проблем. Враховуючи його здатність до самовідтворення ресурсів і виробництва в цілому, даний сектор набуває особливого значення, особливо в умовах кризи, оскільки може стати ключовим елементом стабілізації національної економіки загалом.

У структурі сільського господарства виділяють дві основні галузі – *рослинництво* і *тваринництво*, які доповнюють одна одну в забезпеченні споживачів різною продукцією, а їх співіснування підвищує ефективність використання ресурсів підприємств (земельних, матеріальних тощо).

Рослинництво – це галузь сільського господарства, яка займається вирощуванням та збором культурних рослин.

Тваринництво – це галузь сільського господарства, яка займається розведенням та вирощуванням домашніх тварин.

Отже, **галузь** – це частина сільськогосподарського виробництва, яка відрізняється від його інших частин кінцевою продукцією, набором засобів виробництва (предметів і знарядь праці), технологією виробництва і його організацією, а також, нерідко, професійним складом працівників [11, С. 37-38].

Проте є загальний критерій і загальні риси, що об'єднують галузі рослинництва і відрізняють їх від галузей тваринництва. У першому випадку виробництво пов'язане з використанням землі й вирощуванням рослин, а у другому – ґрунтується на вирощуванні тварин і використанні їх життєвих функцій.

Система ведення сільського господарства досить складна і має подвійний характер. З одного боку, сільське господарство – це комплекс галузей, який необхідно розглядати на різних рівнях, виділяючи на кожному з них групу галузей, що мають між собою досить спільні ознаки. На рис. 2.3.1 зображено градацію галузей сільського господарства. На кожному із виділених рівнів поняття галузі розглядається як збірне, тобто таке, що об'єднує певну групу галузей нижчого порядку з притаманними їм спільними рисами.

З іншого боку, розглядаючи систему ведення сільського господарства слід зазначити, що вона залежить від цілої сукупності інших компонентів і характеристик. По-перше, стан розвитку аграрної сфери, наявні виробничі ресурси та їх використання. По-друге, кооперація, спеціалізація та інтеграція виробництва. По-третє, організаційно-правова форма та моделі суб'єктів господарювання. По-четверте, завдання системи з виробництва продукції та задоволення в ній потреб суспільства, вимоги прибуткового ведення господарства. По-п'яте, організаційно-економічний механізм управління.

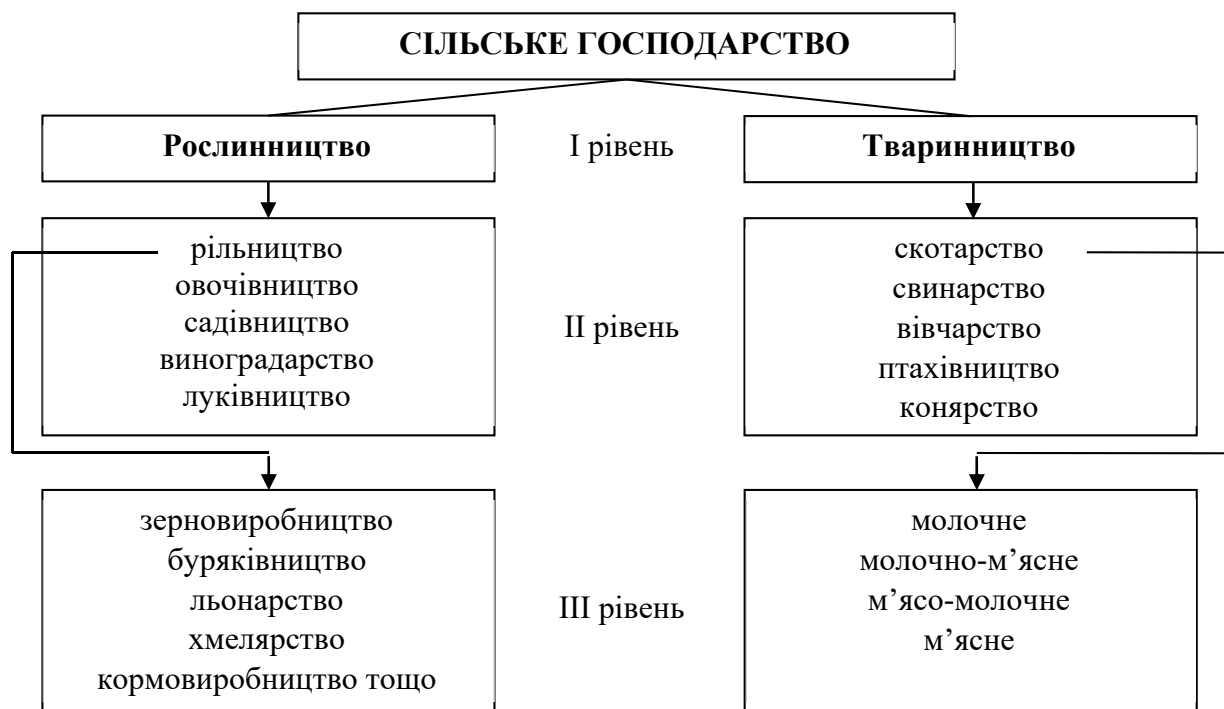

Рис. 2.3.1. Градація галузей сільського господарства*

* За окремими галузями III рівня можна виділити галузі IV рівня. Наприклад, у зерновиробництві такими галузями є виробництво озимої пшениці, озимого жита, ячменю, вівса, зернобобових

Джерело: [11, с. 453]

У Статті 33.2 Угоди про створення Європейського Співтовариства зазначається, що при розробці єдиної аграрної політики і спеціальних методів її застосування необхідно брати до уваги особливу природу сільськогосподарської діяльності, що впливає із соціальної структури сільського господарства, а також зі структурної і природної неоднорідності різних аграрних регіонів [19].

Сільське господарство – сфера матеріального виробництва, що базується на використанні природних чинників. Воно не тільки виробляє сільськогосподарську продукцію, але й забезпечує продовольчу та в певній мірі енергетичну безпеку країни, скорочуючи ризики, пов'язані з несподіваними подіями чи можливою нестачею продовольства в майбутньому, сприяє збереженню землі і навколишнього середовища, створенню красивих ландшафтів і підтримці життя сільського населення за допомогою виробничої діяльності в гармонії з природою. Усе це включає поняття багатofункціональності сільського господарства» [23, с. 37].

Практично в усіх країнах аграрний сектор є одним із небагатьох секторів економіки, що знаходиться під посиленням впливом держави.

Обґрунтування необхідності формування особливої державної політики в аграрному секторі економіки, основним напрямом якої є фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників, концентрується навколо економічної, соціальної та екологічної функцій сільського господарства, короткий опис яких відображений в табл. 2.3.1.

Функції сільського господарства

Функції	Опис	
Економічна	Економічна діяльність в аграрному секторі та секторах економіки, що використовують сільськогосподарську сировину, метою якої є виробництво товарів та послуг.	Зайнятість населення
Соціальна	Забезпечення продовольчої безпеки; підтримка життєздатності сільських територій; розвиток культури, збереження культурних цінностей, звичаїв, традицій.	
Екологічна	Збереження сільськогосподарських ландшафтів та біорізноманіття.	

Джерело: [4]

Особливу роль і місце сільського господарства в економіці України визначають такі незаперечні факти [24, с. 5]:

- сільське господарство визначає розвиток переробних галузей, де швидко здійснюється обіг коштів, що прямо впливає на нагромадження та інвестиційний процес;

- агропромислове виробництво належить до найголовніших сфер, що забезпечують обсяги внутрішнього валового продукту (ВВП). Загальновідомо, що за нормальних умов господарювання 1% росту виробництва сільськогосподарської продукції забезпечує 3-4% зростання ВВП;

- нарощування експортних можливостей агропромислового виробництва є гарантією швидкого і надійного подолання дефіциту торговельного і платіжного балансів країни;

- від усебічного розвитку агропромислового комплексу значною мірою залежить зростання життєвого рівня всього населення;

- забезпечення стабільного розвитку власного агропромислового виробництва слід вважати надійною запорукою економічної незалежності держави.

2.4. Особливості сільського господарства, що позначаються на його функціонуванні в умовах ринкової економіки

При цьому потрібно пам'ятати, що сільському господарству, як галузі матеріального виробництва, притаманні певні *особливості*, що позначаються на його функціонуванні в умовах ринкової економіки.

Одна з них пов'язана з відносною *імобільністю ресурсів*, що є бар'єром на шляху перерозподілу їх (крім робочої сили) з сільського господарства в промисловість та інші сектори економіки. А це означає, що *сільське господарство не бере повної участі у формуванні середньої норми прибутку між секторами економіки*.

Теоретично можна уявити, що у разі зменшення доходів в аграрному виробництві, яке може мати місце в дійсності через зниження цін внаслідок зростання пропонування с/г продукції її виробники в пошуках більш

прибуткового бізнесу перерозподілять власні ресурси на користь інших виробництв. Тому пропонування сільськогосподарської продукції зменшиться щодо попиту, отже, зростуть ціни на неї, а з ними – доходи товаровиробників, урівноважуючись з розміром доходів інших секторів економіки.

Проте в реальному житті такого перерозподілу ресурсів не відбувається, за винятком істотного відтоку сільського населення в промисловість і сферу послуг, що має місце в усіх розвинутих країнах. Причина цього полягає в тому, що людські ресурси на селі хоч і скорочуються, але земельні ділянки, якими вони володіли або на яких вони працювали, не будучи їхніми власниками, продовжують залишатися в обороті. На них і далі виробляється сільськогосподарська продукція, що вимагає від товаровиробників достатньої кількості основного та оборотного капіталів. Це є перешкодою для його перетікання до інших секторів економіки.

Більше того, для забезпечення ефективності виробництва в умовах конкуренції сільські товаровиробники повинні здійснювати інвестиції з урахуванням фактичних масштабів землекористування. В цьому саме і виявляється іммобільність ресурсів сільського господарства. Завдяки цьому, а також впровадженню у виробництво досягнень наукового техніко-технологічного прогресу (НТП) пропозиція сільськогосподарської продукції зростатиме. Тому логічним є висновок, що в таких умовах ціни на неї і доходи сільських товаровиробників матимуть тенденцію до зниження. Ця проблема вимагає спеціального розгляду, і до неї ми ще повернемося.

На відміну від промисловості до сільськогосподарського виробництва залучено не три, а чотири ресурси – основний і оборотний капітали, жива праця та земля (а якщо взяти воду, як ресурс, – то навіть п'ять). Причому *земля в сільському господарстві є головним засобом виробництва*, тоді як в інших секторах економіки (крім добувних) вона є лише просторовим базисом. Як основний засіб виробництва земля вимагає свого відтворення на розширеній основі що породжує ряд специфічних проблем, пов'язаних зі збереженням і підвищенням родючості ґрунту, які повинні вирішувати ті суб'єкти, які працюють на ній.

Земля, придатна для сільськогосподарського виробництва, сама по собі є рідкісним, кількісно обмеженим ресурсом, який неможливо створити, замінити іншим чи накопичити. Це – унікальний дар природи. Між тим, відбувається ерозія ґрунтів, родючі землі постійно відводяться під будівництво промислових та інших об'єктів, забудову міст, прокладку доріг, трубопроводів тощо. Цей повсюдний у світі наступ міст на села відчутно зменшує запас земельного ресурсу для виробництва аграрної продукції. І через те, що, з одного боку, загальна пропозиція землі є повсякчас величиною фіксованою та абсолютно нееластичною (її неможливо збільшити), а з другого, – попит на с/г продукцію невідпинно зростає, всезагальною закономірністю стало неухильне зростання вартості аграрної продукції, а відповідно і вартості самої землі. Причому це подорожчання землі і аграрної продукції сьогодні навіть прискорилося, породивши глобальну продовольчу проблему.

Земля, на противагу всім рукотворним засобам виробництва, не зношується і не застаріває морально, а за умови раціонального використання її якість може навіть поліпшуватися (підвищення її родючості).

Сільськогосподарське виробництво функціонує в умовах підвищеного ризику. Однією з причин цього є те, що в ньому економічний процес відтворення тісно переплітається з природними (біологічними) процесами. Сільськогосподарська продукція виробляється за допомогою живих організмів (рослин, тварин, мікроорганізмів), які часто функціонують як засоби виробництва. Оскільки ці живі організми розвиваються за біологічними законами, то цим і зумовлена відома залежність процесу відтворення в сільськогосподарському виробництві від природних факторів, що в свою чергу вимагає всебічного їх врахування і глибоких знань агробіологічної науки.

Крім того, підвищений ризик виникає і через існування невизначеності на момент прийняття рішень, що може спричинити настання у зв'язку з цим небажаних для суб'єкта наслідків його дій. Так, по окремих галузях рішення щодо виробництва приймаються наперед за рік і навіть більше до моменту його завершення та реалізації готової продукції. За такий тривалий термін можуть відбутися істотні непередбачувані зміни в зовнішньому середовищі, що є несприятливими для підприємства і в результаті воно може не досягти поставленої мети і навіть зазнати збитків. Це насамперед стосується змін у кон'юнктурі ринку на ресурси, що використовуються у виробництві, і на вироблену продукцію.

Така висока залежність сільськогосподарського виробництва від природного фактору і від непередбачуваних несприятливих змін у зовнішньому середовищі вимагає від суб'єктів аграрного виробництва *створення відповідних резервів і запасів*, що пов'язано із заморожуванням коштів, а отже, втратою певної економічної вигоди.

Значна залежність сільськогосподарського виробництва, яке технологічно й економічно тісно переплітається з природними процесами, які відіграють у ньому визначальну роль, проявляється також:

- у *специфіці сільськогосподарської праці* (землероба й тваринника), яка, на противагу, приміром, промисловій і будівельній праці, спрямована не на зміну форми предметів праці, а на створення умов природним засобам виробництва (рослинам, тваринам, родючості ґрунту) для реалізації їхньої здатності накопичувати нову (сонячну) енергію, що в завершальній стадії цього процесу винагороджує виробника бажаним природно-натуральним продуктом. Тут варто згадати, як у далекі часи неоліту, людство спасло себе від голодної смерті, зумівши перейти від кочового способу життя (постійного пошуку їжі у природі) до осілого, зайнявшись, власне, виробництвом їжі (землеробством і скотарством). З тих пір праця набула ознак економічної діяльності, а сама людина стала розвиватися як соціальна істота. Отож, враховуючи специфіку аграрної праці та її продукту, зауважимо, що економічна ефективність сучасного сільськогосподарського виробництва має визначатися з обов'язковим врахуванням усіх необхідних витрат на відновлення і підвищення родючості

землі, продуктивності тварин. Простіше кажучи, якщо в промисловості головною рушійною силою виробництва є технічний прогрес, то в аграрній сфері всі технічні засоби, якої б досконалості вони не були, виконують лише допоміжну роль – допомагають людині створювати належні умови для життєдіяльності природних засобів виробництва (до речі, рослини, тварини і родючість ґрунту в одному й тому ж процесі одночасно виконують функцію і предметів, і засобів праці);

- у *сезонності сільськогосподарського виробництва*, яка спричиняє значний розрив між робочим періодом (часом безпосереднього використання живої й уречевленої праці, тобто часом виконання робіт) та часом виробництва (час від початку виробництва до одержання готової продукції). Для прикладу, якщо можна скоротити час на пошиття одягу чи виготовлення холодильника, то куди складніше прискорити вирощування хліба, винограду чи появу приплоду тварин. У зв'язку з цим, техніка, інвентар, будівлі тут використовуються неритмічно, витрати розтягуються на весь сільськогосподарський рік, а кінцеві, остаточні доходи визначаються лише наприкінці року, після реалізації продукції. Все це вимагає розробки заходів із пом'якшення сезонності і врахування цього фактору у виборі спеціалізації підприємства;

Крім того, така залежність від природних умов зумовлює необхідність створювати в сільськогосподарському виробництві *страхові резерви насіння, кормів на випадок неврожаю*, спричиненого форс-мажорними обставинами – посухою, градобоєм, повеннями і т. п., що, по суті, означає здійснення додаткових витрат;

- у спеціалізації виробництва, вибір якої тут вирішальною мірою визначається *природно-кліматичними умовами*, а не кон'юнктурними міркуваннями підприємця. Сільськогосподарське виробництво здійснюється в різних ґрунтово-кліматичних умовах – добрих, середніх і поганих, що безпосередньо позначається на результатах господарської діяльності підприємств і має наслідком (за інших однакових обставин) істотну диференціацію рівня їх економічного розвитку. Суб'єкти аграрного виробництва, що працюють у відносно гірших природних умовах, менш конкурентоспроможні, мають вищу вірогідність банкрутства. У ринковій економіці ціновий фактор не може бути тим важелем, який би забезпечував цим суб'єктам відносне благополуччя і зменшував ризик збанкрутувати. Тому виникає потреба у державній підтримці таких виробників за допомогою позацінових економічних важелів.

- у *негативному впливі на виробництво сільськогосподарської продукції шкідливого для всіх живих організмів (і мікроорганізмів) забруднення довкілля* (води, повітря, ґрунтів). Певна річ, така недалекоглядна людська діяльність призводить до зменшення виробничого потенціалу у землеробстві та тваринництві, до втрат продукції і підозрілого ставлення до неї споживачів;

Сільськогосподарське виробництво – це *кредитомістке виробництво*, яка не може нормально розвиватися без залучення зі сторони (банків, інших кредитних установ) додаткових фінансових ресурсів, насамперед у формі

короткострокових кредитів, для здійснення поточних платежів з метою забезпечення операційної діяльності. Адже в ньому, як уже зазначалось, існує великий сезонний розрив між вкладенням оборотного капіталу і отриманням доходів. Тому суб'єкти сільськогосподарського виробництва повинні мати значні суми коштів для покриття сезонних витрат. Тримати спеціально на такі цілі власні кошти тривалий час економічно невиправдано. Набагато ефективніше мінімальні виробничі запаси і кошти в розрахунках формувати за рахунок власних джерел, а понад цього – позичкових, тобто за рахунок кредитів.

Сільськогосподарське виробництво є менш інвестиційно-привабливим сектором національної економіки порівняно з низкою інших її секторів. Це спричинено порівняно тривалим періодом виробництва сільськогосподарської продукції, який продовжується нерідко більше року і характеризується поступовим наростанням вкладень від початку виробництва до його завершення і одночасним вивільненням коштів у кінці виробництва при одержанні готової продукції. Потенційні інвестори спрямовують свій капітал насамперед у ті виробництва, де має місце швидкий кругообіг коштів, а отже, де можна одержати і швидко віддачу від його інвестування. За цією характеристикою сільськогосподарське виробництво є менш привабливим сектором економіки.

Якщо взяти до уваги ще й існування підвищеного ризику недоотримання готової продукції в очікуваному обсязі через незалежні від виробника обставини – несприятливі природно-кліматичні умови, то стає зрозумілим, чому ця особливість сільськогосподарського виробництва не є тимчасовою, а органічно притаманна йому і виявляється лише з різною інтенсивністю залежно від стану розвитку галузі і окремих виробників та кон'юнктури на ринку інвестицій.

Тут потрібно наголосити на ще одній обставині. Через тривалість технологічного циклу (період виробництва) особливу роль у діяльності суб'єктів сільськогосподарського виробництва відіграє збутова політика, яка має бути орієнтована на своєчасний продаж продукції за максимально прийнятними цінами.

Якщо, скажімо, за невдалого продажу торговельна організація відразу може укласти нову більш вдалу угоду і швидко виправити своє економічне становище, а переробне підприємство протягом одного-двох місяців запропонувати якісніший товар, то сільгоспвиробник, припустивши прорахунки у збуті продукції, може виправити свою помилку лише через рік, вкладаючи значні кошти і докладаючи великих зусиль, щоб в умовах погодних і кон'юнктурних ризиків мати бажану економічну вигоду.

В сільському господарстві порівняно з іншими секторами економіки значно ускладнюється процес управління, що зумовлено такими причинами:

- необхідністю розвивати суб'єктам виробництва кілька товарних галузей, які істотно відрізняються за технологією та організацією виробництва;
- розосередженістю працівників по великій території, площею нерідко у кілька десятків або навіть сотень тисяч гектарів земельних угідь і складністю у зв'язку з цим прийняття оперативних рішень (розпоряджень) відповідно до зміни поточної виробничої ситуації;

- доступністю території суб'єктів сільськогосподарського виробництва та їх господарських об'єктів стороннім особам і необхідністю докладання додаткових зусиль для організації збереження власного та орендованого майна, вирощеного врожаю тощо;

- потребою у залученні сезонної робочої сили в періоди збігу сільськогосподарських робіт і труднощами управління нею в складі тимчасових організаційних ланок, які нерідко посилюються через низьку кваліфікацію таких працівників;

- необхідністю подовження робочого дня працівників аграрних підприємств з метою своєчасного виконання ними важливих технологічних операцій у стислі (оптимальні) агротехнічні строки та існування таких робочих місць, зокрема в молочному скотарстві, що характеризуються розірваністю робочого дня працівників.

Специфічною особливістю сільськогосподарського виробництва вважається *існування взаємозалежності і взаємодоповнюваності окремих галузей*, що вимагає всебічного обґрунтування галузевої структури підприємства. Виявом цієї особливості є, зокрема, й обставина, що значна частка продукції сільськогосподарського виробництва не набуває товарної форми, а використовується в наступних циклах відтворення.

Для сільського господарства характерна нееквівалентність обміну між виробленою сільськогосподарською продукцією та вхідними промисловими ресурсами, що використовуються для її виробництва. Іншими словами, має місце *диспаритет цін* не на користь аграріїв, що вимагає, з одного боку, державного регулювання щодо забезпечення паритетності доходів (послаблення нееквівалентного обміну), а з другого – створення й ефективного функціонування самоврядних організацій – об'єднань сільськогосподарських товаровиробників і міжпрофесійних структур для збалансування інтересів виробників, які перебувають на різних стадіях єдиного технологічного ланцюга.

Для сільськогосподарського виробництва, причому і не лише для нашої країни, стало характерним таке негативне явище, як *вичерпання кадрового потенціалу села* через міграцію молодого покоління до міст, інших країн на заробітки, що стає однією з основних причин стримування розвитку аграрного виробництва і породжує тенденцією до здорожчання сільськогосподарської продукції.

Специфікою сільського господарства є те, що *в структурі витрат на виробництві більшості видів сільськогосподарської продукції переважають постійні витрати*. Це призводить до більш повільних темпів зниження собівартості продукції порівняно з темпами зростання урожайності культур і продуктивністю тварин. Крім того, витрати в сільському господарстві є інерційними в тому розумінні, що їх важко або ж неможливо скоригувати відповідно до змін обсягу виробництва продукції, викликаних дією природного фактору. За несприятливих природних умов знижується урожайність, але підприємство вже не в змозі знизити змінні витрати, бо вони понесені для одержання запланованого врожаю (добрива, отрутохімікати, заробітна плата на

їх підготовку і внесення тощо). Можуть лише дещо зменшитися витрати на збирання культури. Внаслідок такої інерційності витрат зростає собівартість продукції і знижується дохідність виробників продукції.

Важливою особливістю аграрного виробництва є *короткі строки зберігання окремих видів сільськогосподарської продукції і продовольства*, що породжує загрозу значних втрат суб'єктами аграрного виробництва від можливого їх псування. Це вимагає додаткових інвестицій для обмеження таких втрат через пошук каналів швидкого просування продукції до кінцевого споживача, а також створення сучасної інфраструктури зберігання.

Отже, сільське господарство дійсно вирізняється від інших секторів економіки принциповими особливостями, які кореняться у його залежності від природних біологічних (фізіологічних) процесів і, звісно, відчутно впливають на підприємницьку діяльність у цій сфері. Тому врахування зазначених особливостей набуває особливого значення при здійсненні економічної підтримки та економічного регулювання аграрного сектора економіки.

2.5. Економічна сутність інституцій як базового чинника аграрного розвитку

Розвиток аграрного сектора безпосередньо залежить від механізму створення умов функціонування, а саме: рівня його інституційного забезпечення, що характеризується кількістю та дієвістю задіяних інституцій. Для більш кращого розуміння значення таких категорій інституціоналізму як «інституція» та «інститут», коротко розглянемо кожне з них.

«Інституції – це правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище» [16, с. 11]. Для прикладу: підприємство та його профспілка домовилися між собою про те, чого вимагати від працівників та керівників. Іншими словами інституції – це, по суті, поширений спосіб мислення щодо відносин між державою і особою та виконуваних ними функцій. Це також система життєдіяльності суспільства, яка з психологічного боку може бути охарактеризована як переважаюча духовна позиція або ж домінуюче сприйняття способу життя в суспільстві.

Основна роль інституцій у суспільстві полягає у зниженні рівня невизначеності шляхом встановлення постійної (хоча й не завжди ефективної) структури людської взаємодії. Будь-яка взаємодія обумовлена стимулами, що закладені в її основу. «Стимули – основні чинники функціонування економіки» [16, с. 173].

Слово «інституція», яке зберігає і донині давнє латинське значення «настанова, пояснення чогось», позначає насамперед особливості управління, механізми дії правових норм у будь-якій галузі суспільних відносин. Тому значення таких висловів, як банківський інститут, банківська інституція, фінансовий інститут, фінансова інституція, диференціюється так: у першому випадку йдеться про наявність самостійної структури в державі, а в другому – про механізми її дії. Практика слововживання показує, що синонімом до інституція є слово механізм, яке не може стати в один значеннєвий ряд із словом інститут.

Серед розмаїття правил, норм, рамок, що регламентують економічну поведінку, можна виділити чотири базисних інститути, взаємообумовленість яких формує інституційну підсистему економіки. Такими інститутами є власність, влада, управління, праця. Ці інститути є визначальними, оскільки виступають для їх носіїв підставою отримання чотирьох специфікованих доходів – прибутку, ренти, підприємницького доходу та заробітної плати. Саме звідси стимули, які є основними чинники функціонування економіки, беруть свій початок, змінюючись разом із зміною умов отримання доходу. Рушієм інституційної зміни є індивідуальний підприємець чи політичний керівник, що реагує на стимули, закладені в інституційну основу. При цьому джерелом інституційної зміни є зміна відносних цін та уподобань [16, с. 107]. А отже, «процес інституційної зміни можна описати таким чином: зміна відносних цін веде одну або обидві сторони – учасників політичного або економічного обміну – до усвідомлення того, що одна або обидві сторони могли б покращити своє становище, якби змінили угоду або контракт» [16, с. 111].

Під поняття інституту можна підвести і державу, і сім'ю, і звичаї, і організації. І це можна вважати правильним для більшості випадків, коли ставиться завдання виведення мікроявищ та процесів на макрорівень: інстинкт – звичка – звичай – закон. Наведений ланцюжок є лише одним з багатьох прикладів приведення окремого до загального [26, с. 22], неформального до формального. Проте, якою б не була природа інститутів та інституцій, у реальному житті вони набувають форм правових норм, традицій, неформальних правил, культурних стереотипів.

Враховуючи, що інституції, як і інститути, в реальних суспільних умовах набувають конкретних форм, тому концептуально слід чітко відрізнити правила від гравців. Мета правил – визначення способу, згідно з яким відбувається гра. Однак завдання команди в межах цієї сукупності правил полягає в тому, щоб перемогти у грі за допомогою поєднання майстерності, стратегії та координації чесними, а іноді й нечесними засобами. Формування стратегії та майстерності – це окремий процес, відмінний від створення, розвитку і формування правил.

Отже, під поняттям інституції слід розуміти «певні звички та звичаї, заведений у суспільстві ментальний порядок, тобто неписані правила, які формуються «знизу», від мікрорівня, а під інститутом – закріплення звичаїв та звичок на макрорівні у формі права та організації» [26, с. 22]. Саме інституції, які формуються і функціонують на благо добробуту індивіда, організацій та суспільства набувають форми інститутів, які є структурними одиницями регулювання та саморегулювання економіки та ринку. Інститути – це відносно стійкі правила, сформовані традиціями суспільно-економічного буття організаційні одиниці та нормативно-правові акти, у тому числі економічного спрямування. Тобто, «інститути» є формою прояву «інституцій» або ж зовнішнім їх втіленням.

Відповідно, формальне закріплення інституцій у єдині структури впливу на відносини відбувається через інститути.

Будемо вважати, що **аграрні інституції** – це відносно стійкі комбінації чинників, які регулюють господарську поведінку дійових осіб аграрного сектора та є результатом компромісу їх інтересів [20, с. 30].

Економічна сутність аграрних інституцій як елементів єдиного механізму впливу на аграрні відносини проявляється в їхніх функціях.

Так, аграрні інституції виконують:

1) стабілізаційну функцію, яка проявляється у сукупності обмежень, які формують інституції, що стримує трансформаційні зміни певних економічних укладів і порядків. Дана функція забезпечується системою взаємодії формальних і неформальних інституцій, тіснота зв'язків яких часто стримує зміну укладів, або ж робить певні зміни неприйнятними. Звичайно, зміни інституційних умов – невинний процес, проте значення має поступовість трансформацій;

2) функцію зменшення невизначеності – здійснюється шляхом установаження стійких ієрархічних статусів і структури взаємовідносин;

3) регулюючу функцію – інституції зумовлюють ту чи іншу поведінку суб'єктів шляхом формування сприятливих чи несприятливих умов для неї;

4) системоутворюючу функцію – інституції виступають критерієм формування певних секторальних формацій.

Конкретизація ролі інституцій у механізмі впливу на розвиток аграрних відносин проявляється у такому:

- інституції є мотивуючими та/або гальмуючими чинниками аграрних відносин, які спрямовують поведінку суб'єктів ринкової сфери у певне русло: впливають на інвестиційний клімат сектора, розвиток і впровадження організаційних і технологічних новацій, формують рівень довіри суб'єктів, як один до одного, так і до зовнішніх контрагентів;

- інституції, з одного боку, ініціюють конфлікт інтересів суб'єктів аграрного сектора, а з іншого – є результатом вирішення суперечок. Причому і в першому, і в другому випадку вони виступають імпульсами розвитку аграрних суб'єктів господарювання й аграрних відносин;

- унаслідок своєї консервативної природи інституції виступають захисними елементами від швидкозмінних умов ринку;

- інституції сприяють суспільному розподілу ресурсів між учасниками аграрних відносин.

Для характеристики устрою інституційного середовища важливо проструктурувати його основні елементи за типами, видами та формами (рис. 2.5.1).

Типи інституцій – це особливий порядок регулювання, що виражається у певному поєднанні способів (дозволів і заборон) і створює стан більшого чи меншого сприяння для певної господарської поведінки. Тобто кожен тип інституцій характеризується відмінними способами впливу та інструментарієм, який використовується для регулювання відносин.

Специфікою нормативно-правового забезпечення в аграрному секторі є те, що він переважно здійснюється через регулювання відносин власності на землю. А аграрний економічний устрій та соціальні механізми тісно пов'язані з розвитком сільських територій.

Форма інституцій – це спосіб їх зовнішнього вираження та прояву, що засвідчує рівень їхньої загальнообов'язковості.

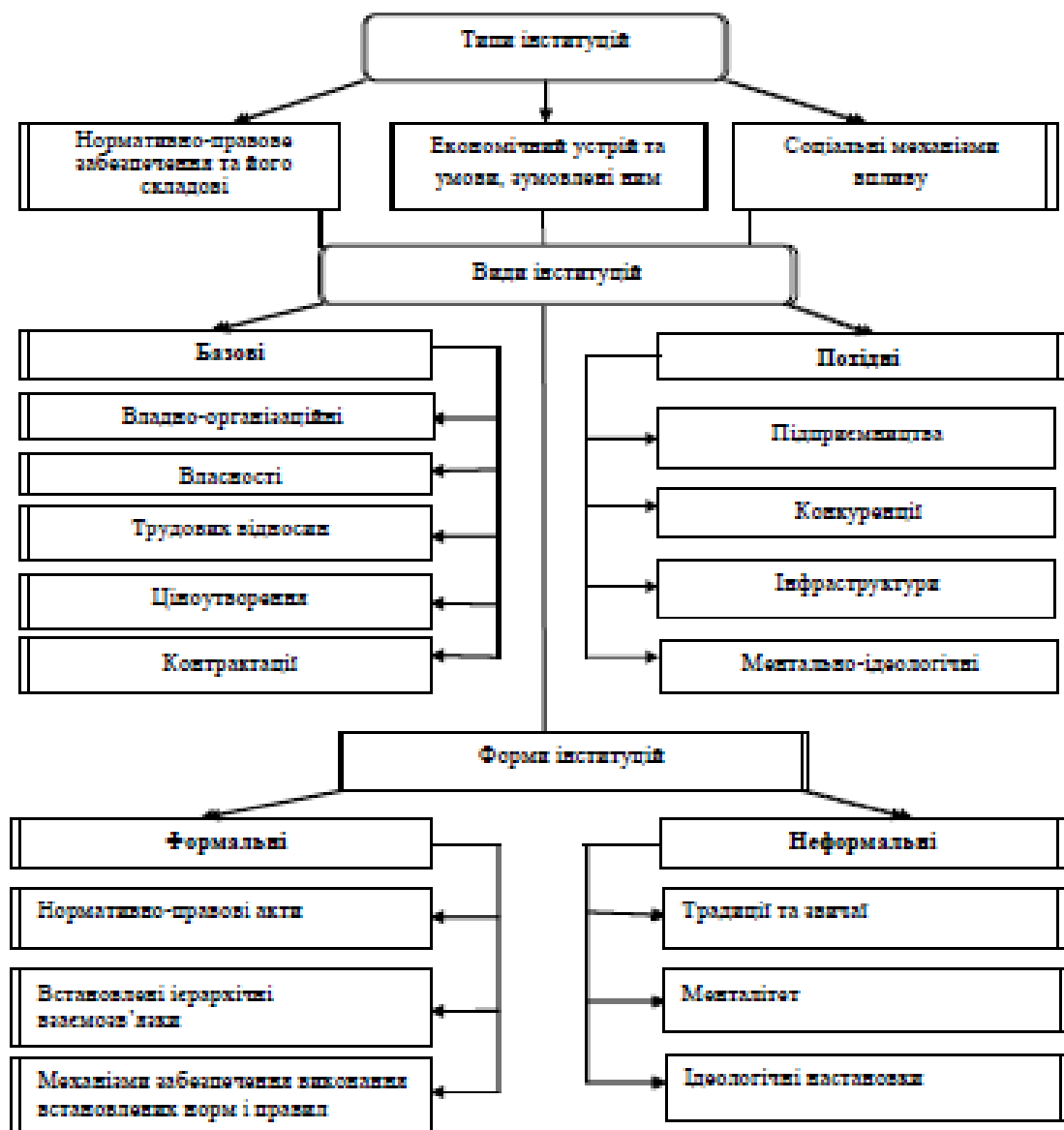

Рис. 2.5.1. Ієрархічна схема інституцій в інституційному механізмі розвитку аграрного сектора національної економіки

Джерело: [20, с. 33]

Основними формами інституцій є формальні та неформальні. **Формальні інституції** розглядаються як публічні нормативно-правові акти та механізми їх дотримання. Тому **неформальні інституції** розглядаються як загальноприйняті правила поведінки, зумовлені минулим досвідом і культурними традиціями. Тобто концептуальними аспектами неформальних інституцій є ментально-спадкові та морально-етичні норми певної групи людей. Формальні та неформальні інституції завжди взаємодіють: доповнюють одна одну чи вступають у колізії. В ідеальному вимірі формальні інституції створюються на основі існуючих неформальних, а неформальні – виступають засобом реалізації та заміни формальних.

Характеристику ролі неформальних інституцій у функціонуванні механізму впливу на аграрні відносини найбільш повно відображає поняття «менталітет» як інституційна форма колективної свідомості, що регулює істотні сторони поведінки людей. Саме він може слугувати основою формування інших інституційних форм,

оскільки **менталітет** – це сукупність традицій, установок, автоматизмів і звичок свідомості, властивих окремим індивідам чи людській спільності, які формують систему цінностей та форми поведінки людей, що належать до тієї або іншої соціально-культурної спільності. У моделях менталітетів відбиваються особливості діяльності людей, їхня взаємодія з різними соціальними групами. Вважають, що саме неформальні інституції є одними з вагомих обмежуючих факторів упровадження ринкових моделей в аграрну сферу, що спрямовує русло аграрних трансформацій у бік неефективності та незавершеності [20, с. 34].

Формальні інституції здебільшого є наслідком діяльності організацій сфери державного регулювання. А неформальні інституції відображають ставлення економічних акторів до формальних через довіру до влади, рівень виконання законів, опортуністичну поведінку тощо. Такий взаємозв'язок формує синергетичний ефект дії елементів інституційного механізму.

Разом із підкресленням визначального впливу формальних інституцій, зауважимо, що створення ефективного середовища розвитку аграрного сектора неможливе без урахування неформальних інституцій, які створюють підґрунтя для формування формальних. Це важливо з погляду не лише формування в суспільстві економічної культури й економічного мислення, а й економічної практики, реалізації економічної політики, динамізму економічного розвитку, наявний потенціал якого нині дедалі більше обмежується соціальним і морально-етичними факторами зростання. Дослідження моральних і культурних норм допоможе сформувати дієвий інституційний механізм розвитку аграрного сектора для українських реалій.

Характеристиці окремих видів інституцій у науковій літературі приділено достатньо уваги, однак їх дослідження як елементів комплексу інституційного середовища вимагає розгляду їх у взаємозв'язку та взаємозумовленості, а також у контексті впливу на досягнення пріоритетів – ефективного розвитку аграрного сектора. Критерієм поділу інституцій на **базові та похідні** виступає значимість інституцій для регулювання розвитку господарської системи. *Базові інституції* – це ядро інституційного механізму, їх сукупність формує інституційну систему, яка є каркасом інституційного середовища розвитку секторів і формує критерій поєднання інших елементів у інституційний механізм. *Похідні інституції* функціонують на основі базових.

Так, *владно-організаційні інституції* визначають владну ієрархічну структуру суспільства, способи прийняття рішень і контролю. Владні інституції в Україні побудовані за принципом «біполярності», що передбачає їх ієрархію за двома рівнями: загальнодержавним та регіональним (місцевим). До групи цих інституцій зазвичай відносять державну владу та владу органів місцевого самоврядування. Водночас зауважимо, що при такому поділі з поля зору практично випадає секторальний рівень ієрархії, що зменшує його роль і приклад чого можна спостерігати в Україні.

Треба також звернути увагу на особливу роль держави саме як базової інституції, котра створює норми та правила, організовує умови їх реалізації. Адже, як свідчить досвід трансформації постсоціалістичних економік, неефективне формування державою середовища дії формальних інституцій може призвести до несприятливих інституційних факторів через опортуністичну поведінку суб'єктів аграрних відносин.

Державне регулювання, з одного боку, виконує роль системо утворюючого ядра інституційного механізму розвитку аграрного сектора, визначаючи його пріоритети, напрями та форми взаємодії з іншими механізмами впливу на розвиток національної економіки, а з іншого – є втіленням взаємопов'язаних формальних і неформальних інституцій. Тобто державне регулювання виступає спрямовуючим вектором, критерієм поєднання елементів інституційного механізму руху в певному напрямі.

У науковій думці не існує однозначності трактувань оптимальної міри глибини втручання держави в інституційні відносини аграрного сектора. Існує велике розмаїття теорій – від ідей крайнього лібералізму про невтручання держави у ринковий механізм до теорій адміністративного управління. Та всі наукові підходи не піддавали сумніву необхідність державного регулювання стратегічно важливих сфер економіки, зокрема аграрного сектора. Предметом наукових дискусій залишились методи, межі та критерії такого втручання у ринкові механізми.

У процесі інституційної трансформації економічна діяльність держави повинна ґрунтуватися на одному важливому принципі: скорочення її масштабу повинно бути адекватним становленню механізму ринку і його серцевини – конкуренції, тобто в умовах ринкової економіки повинен бути задіяний принцип залучення державного регулювання в міру неефективності ринку. Тому ринок і державу потрібно сприймати не як дві відокремлені системи, а як дві частини єдиного механізму, що дозволяє розглядати стратегію розвитку національної економіки безпосередньо як суспільний феномен, залучений в органічну суспільну систему.

Наступною детермінантою якісного аналізу інституційного середовища є категорія *власності*. Відносини власності побудовані на пріоритеті особистої зацікавленості та права власності, визначають конкретні напрями та механізми реалізації аграрної поведінки. При цьому інституція власності характеризується через категорію «право власності» та гарантії його реалізації. Тобто права власності як інституційна категорія визначаються як відносини економічних агентів, які виникають стосовно певних благ і встановлюють межі їх використання.

Еволюція відносин власності вказує на те, що вони безпосередньо пов'язані зі ставленням осіб до об'єкта власності. Зазначимо, що ступінь автономності прийняття рішень щодо об'єкта власності визначає категорія «форма власності». Ступінь поглиблення незалежності суб'єкта власності у діях щодо об'єкта прямо пропорційно впливає на прагнення ефективно та раціонально його експлуатувати.

Нормативність того, що відносини власності повинні обов'язково юридично позначатися, відображає правовий аспект цієї категорії. Правовий аспект здебільшого проявляється через права власності, форма яких визначає економічний устрій національної економіки. Економічний аспект реалізується щодо використання юридичної власності та привласнення результатів такого використання. Але особливої уваги права власності потребують при визначенні механізму їх реалізації, де інституції відіграють важливе значення, адже у будь-якому суспільстві права власності підтверджуються правилами поведінки, соціальним звичаєм, загрозою остракізму, а також правовими нормами, діяльність яких, у свою чергу, підкріплюється карною силою держави, що зумовлює необхідність розгляду прав власності ширше – з інституційних позицій.

Обмін правами власності на певний об'єкт потребує специфічних трансакційних витрат на здійснення розрахунків, специфікацію прав власності, укладання контрактів, боротьбу з опортуністичною поведінкою тощо. Трансакційні витрати пронизують весь інституційний механізм аграрних відносин, оскільки всі операції у ринковій економіці супроводжуються обміном прав власності. Так, виділяють окрему *інституцію трансакційних витрат*, яка охоплює сектор економіки, що забезпечує здійснення трансакцій, тобто обмін прав власності. Тому можна вважати трансакційні витрати складовою інституції власності.

Звідси випливає, що інституціональна теорія прав власності розвивається переважно в контексті становлення й розвитку контрактного сектора економіки. Наявність інституції контрактації є важливим фактором стійкого економічного розвитку та інституційної трансформації, пов'язаним з пошуком компромісів, який відображає недосконалість людини як суб'єкта економіки та інституцій, що людина формує у процесі господарської діяльності. Більше того, сучасна практика доводить, що інфорсмент контрактів може бути більш важливим, ніж захист прав власності. Якщо контрактні права надійно забезпечені, права власності проявлять себе лише тоді, коли контракти неповні. Коли виявляються обставини, за яких контракти не дають прямих указівок на відповідні права та зобов'язання сторін, умови використання факторів виробництва визначаються їх реальними власниками. Саме тому права власності останнім часом усе частіше визначаються як остаточні відносно умов контрактів, прав розпорядження та контролю. Тобто діє механізм взаємозаміни інституцій.

Опосередкованою ланкою в системі ієрархії інституційного середовища між інституцією контрактації та інституцією підприємництва є підприємницька культура. Цей аспект функціонування аграрного сектора, з одного боку, впливає на процес укладання та рівень виконання угод, а, відповідно, на трансакційні витрати, з іншого – характеризує рівень розвитку підприємницького сектора. Така культура зумовлена, з одного боку, ментально-соціальним факторами, а, з іншого – економіко-правовими.

Однією з головних рушійних сил розвитку ринкових засад аграрних відносин є *інституція підприємництва*, яка виконує такі функції в інституційному механізмі секторального розвитку:

- активізація інноваційної діяльності;
- розвиток ефективної конкуренції;
- упровадження новітніх організаційних методів менеджменту тощо.

Ця інституція є центральною ланкою в поєднанні землі, праці, капіталу для досягнення поставлених пріоритетів, характеризує рівень розвитку ринкових відносин, інтегрує фактори внутрішнього та зовнішнього середовища у результати господарювання.

Результати дії інституції підприємництва відображаються і на такому важливому ресурсному аспекті як праця. *Інституцію трудових відносин* аграрного сектора визначимо як сукупність людського та соціального капіталу сільських громад. Людський капітал села – це наявний запас природних здібностей, талантів, духовного та фізичного здоров'я, а також набутого «багажу» – освітнього рівня, професійних знань, кваліфікації, практичних навичок і життєвого досвіду, які застосовуються в суспільному виробництві та приносять дохід їх носіям, забезпечуючи ефективний

розвиток як аграрних підприємств, так і аграрного сектора. **Соціальний капітал** – це індивідуальні соціальні ресурси, необхідні ділові зв'язки та взаємовідносини, які використовуються для здобуття економічного результату та помітно впливають на нього [7, с. 62-63]. Можемо охарактеризувати соціальний капітал як неформальну складову інституції трудових відносин. Особливого значення соціальний капітал має в аграрній сфері, де його рівень розвитку впливає на рівень трансакційних витрат.

Отже, розвиток аграрного сектора, реалізація процесів його організаційної взаємодії із внутрішнім та зовнішнім середовищем повинні будуватися на умовах ефективного використання на підприємствах розумових, фізичних і творчих здібностей людини, що і повинна забезпечити інституція трудових відносин.

Наступним важливим компонентом інституційного середовища є *інституція ціноутворення*, яка набула особливого значення у рамках теорії інституціоналізму, де механізм ціноутворення розглядається з ірраціонального погляду, тобто кожному суб'єкту попиту та пропозиції даються суб'єктивно-ментальні характеристики. Інституція ціноутворення є важливим елементом регулювання взаємодії агентів ринку та виконує ряд важливих функцій:

- впливає на купівельну спроможність і рівень життя населення, що визначально стосовно продуктів харчування;
- є стимулюючим механізмом активізації виробництва;
- має методологічне значення при факторному аналізі інституцій розвитку національної економіки та її секторів;
- сприяє перерозподілу ресурсів між суб'єктами аграрного сектора;
- забезпечує еквівалентність міжгалузевого обміну.

Особливе місце в інституційному середовищі відводиться *конкуренції*. Конкуренція відображає зіткнення інтересів суб'єктів ринку одного і того ж цільового напрямку і як базова інституція ринку, зворотним зв'язком впливає на рівень розвитку інших інституцій, зокрема таких, як ціноутворення, інфраструктура, підприємництво. Водночас ступінь «глибини конкуренції» визначається умовами, створеними владно-організаційними інституціями та інституцією підприємництва. Інституція конкуренції зумовлює нестійкість і динамічність ринкового середовища.

Аграрне виробництво – це, по суті, єдиний приклад досконалої конкуренції, коли багато виробників виробляють однотипну (стандартизовану) продукцію і жоден з них не може впливати на формування ціни. Проте значний вплив зовнішніх факторів і несформоване інституційне середовище функціонування аграрного сектора призводять до спотворення реальної дії постулатів ринку досконалої конкуренції.

Потужним стабілізаційним важелем та інструментом становлення аграрного ринку є *інституція інфраструктури*. Ефективне функціонування ринку можливе лише за умови збалансованого поєднання його структурних складових, до яких віднесемо переробну, зберігальну, торгово-посередницьку, транспортну, фінансово-кредитну та інформаційну компоненти.

У контексті соціально-економічних реалій сьогодення надання фінансових послуг як рушійна основа поступу фінансово-кредитного забезпечення господарюючих суб'єктів набуває виняткового значення, оскільки сучасний фінансово-кредитний механізм в аграрному секторі економіки навіть в умовах досконалої конкуренції не

може функціонувати без специфічних допоміжних інституцій, про що переконливо свідчить світовий досвід. Важливу роль для розвитку аграрного сектора у сучасних умовах відіграє рівень розвитку кредитування, розвиток системи страхування ризиків, створення умов для залучення інвестицій у даний господарський сектор.

Основними інституційними факторами, що перешкоджають становленню й ефективному розвитку бізнес-середовища аграрного сектора є: відсутність визначеної структури взаємодії інституцій як системи з метою досягнення пріоритетів, нерозвиненість окремих інституцій як ринкових, колізійність нормативно-правової бази діяльності суб'єктів господарювання, дія несприятливих інституцій, неузгодженість формальних і неформальних інституцій. Серед причин нинішнього інституційного стану та наявності інституційних розладів системи розвитку аграрного сектора можна відзначити відсутність ефективно організованого комплексного механізму формування середовища функціонування аграрного сектора, створення якого було вимогою здійснених системних трансформацій.

Отже, основними характеристиками елементів і ланок інституційного середовища аграрного сектора є тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість, наявність особливих об'єктів впливу, самоорганізації та самоуправління, одночасне функціонування на різних етапах і рівнях у єдиному механізмі впливу на аграрний розвиток.

2.6. Роль інститутів у розвитку та регулюванні аграрного сектору

У сучасних умовах підвищення інтенсивності процесів глобалізації, інтеграції та науково-технічного прогресу аграрний сектор змушений розвиватися у швидкозмінних і агресивних умовах середовища функціонування. І саме від ролі інститутів, зокрема від ефективності їх реакції на зміни зовнішнього середовища, розвиток аграрного сектору може бути прогресивним, регресивним чи прямолінійним. Будемо вважати, що **розвиток аграрного сектору** – це цілеспрямований процес кількісних і якісних змін функціонування аграрного сектору, який відбувається шляхом адаптації до факторів внутрішнього та зовнішнього середовища, спрямований на досягнення визначених пріоритетів. Існує декілька підходів до визначення категорії «розвиток аграрного сектору» (рис. 2.6.1).

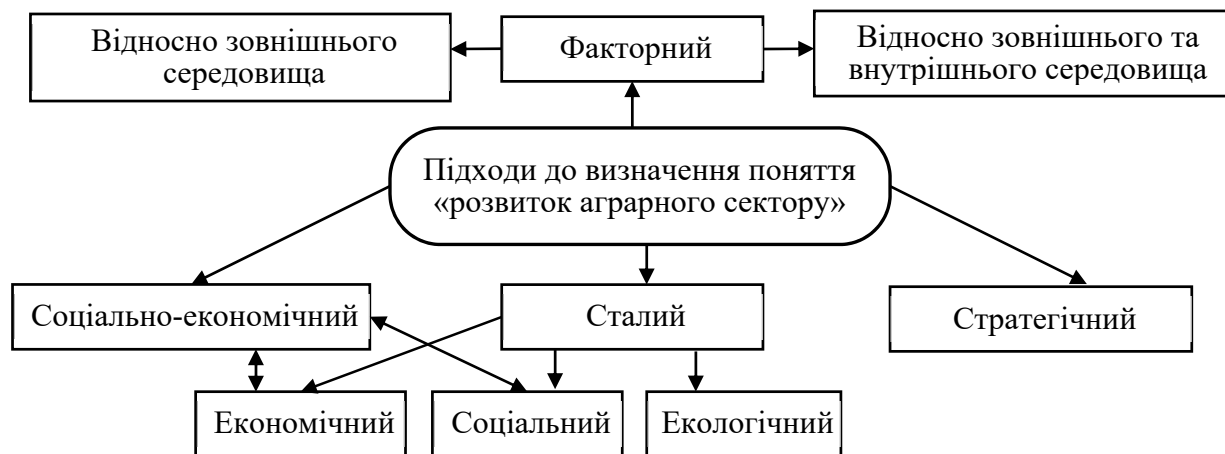

Рис. 2.6.1. Підходи до визначення категорії «розвиток аграрного сектору»

Не вдаючись до розкриття суті підходів до визначення категорії розвиток аграрного сектору, відображених на рис. 2.6.1, потрібно чітко розділяти поняття «розвиток» і «зростання». Останнє з них базується тільки на кількісних змінах об'єкта, а розвиток охоплює, як кількісні, так і можливі його якісні зміни.

Розглядаючи систему органів управління аграрним сектором (рис. 2.6.2), можна виділити три найголовніші державні інститути, які є визначальними у його розвитку: інститут президентства, інститут законодавства та інститут виконавчої влади.

Рис. 2.6.2. Система органів управління розвитком сільського, лісового та рибного господарства України

Верховна рада України визначає державну політику в аграрному секторі, встановлює правові засади його функціонування, затверджує національні та інші програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку села, встановлює обсяги бюджетного фінансування, напрямки та обсяги інвестиційної політики.

Підкомітети комітету Верховної ради України з питань аграрної політики та земельних відносин: з питань земельних відносин; з питань удосконалення структури державного управління в сфері агропромислового комплексу, інновацій та з питань базових галузей в агропромисловому комплексі; з питань ціноутворення та розвитку зовнішньо-економічної діяльності в агропромисловому комплексі; з питань соціальної

політики агропромислового комплексу, розвитку сільських територій, науки та освіти; з питань економічної і фінансової політики в агропромисловому комплексі; з питань харчової промисловості та торгівлі агропромисловими товарами.

I. Підкомітет з питань земельних відносин. Предмети відання: законодавче забезпечення реформування земельних відносин; землевпорядкування та адміністративно-територіальний устрій; законодавче забезпечення фізичних і юридичних осіб з питань земельних відносин; використання земельних ресурсів водного і лісового господарства.

II. Підкомітет з питань удосконалення структури державного управління в сфері агропромислового комплексу, інновацій та з питань базових галузей в агропромисловому комплексі. Предмети відання: розвиток базових галузей агропромислового комплексу (тваринництво, рослинництво, рибне господарство); інженерно-технічне забезпечення агропромислового комплексу; сільськогосподарська кооперація; розвиток фермерства.

III. Підкомітет з питань ціноутворення та розвитку зовнішньоекономічної діяльності в агропромисловому комплексі. Предмети відання: державне регулювання цін в агропромисловому комплексі; ринки збуту аграрної продукції; зовнішня економічна політика агропромислового комплексу; митно-тарифна політика щодо агропромислового комплексу; меліорація.

IV. Підкомітет з питань соціальної політики агропромислового комплексу, розвитку сільських територій, науки та освіти. Предмети відання: законодавче забезпечення соціального розвитку агропромислового комплексу; законодавче забезпечення фізичних і юридичних осіб з питань соціально- трудових відносин; соціальний розвиток сільських територій; розвиток аграрної науки та освіти.

V. Підкомітет з питань економічної і фінансової політики в агропромисловому комплексі. Предмети відання: бюджетна, податкова та акцизна політика щодо агропромислового комплексу; внутрішня економічна політика агропромислового комплексу; реформування та приватизація майна в агропромисловому комплексі.

VI. Підкомітет з питань харчової промисловості та торгівлі агропромисловими товарами. Предмети відання: оптові ринки; переробна та харчова промисловість; питання якості та безпеки харчових продуктів, стандартизація і сертифікація; ветеринарна медицина.

Президент України здійснює правове регулювання в аграрному секторі. У межах своїх повноважень: видає укази й розпорядження з питань аграрної та земельної політики, які не врегульовані чинним законодавством (вони є обов'язковими для виконання на всій території України і діють до ухвали відповідних законів); затверджує закони, ухвалені Верховною Радою, та оприлюднює їх; використовує право вето щодо законів, ухвалених Верховною Радою, і повертає їх парламенту зі своїми пропозиціями.

Кабінет міністрів України розробляє на основі чинної законодавчої та іншої нормативно-правової бази основні напрями аграрної політики, експертним шляхом оцінює ці розробки, передає проекти Верховній Раді України, здійснює узгоджену політичну лінію і несе відповідальність за одержання передбачених нею результативних показників. Для забезпечення цієї роботи Кабінет Міністрів має право видавати в установленому порядку нормативно-правові (регулюючі) акти і положення;

Міністерство аграрної політики та продовольства України (далі – Мінагрополітики) є центральним спеціалізованим органом державного управління аграрним сектором. Правове становище та повноваження Мінагрополітики визначається постановами Кабінету Міністрів України. Мінагрополітики є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави, державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості та комплексного розвитку сільських територій (державні служби, департаменти).

Мінагрополітики очолює Міністр, який призначається на посаду і звільняється з посади в установленому порядку Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Організаційну структуру Міністерства аграрної політики та продовольства України зображено на рис. 2.6.3.

Рис. 2.6.3. Загальна організаційна структура Міністерства аграрної політики та продовольства України

Основними завданнями Міністерства аграрної політики та продовольства України є:

- забезпечення реалізації державної аграрної політики, організація розроблення та здійснення заходів щодо гарантування продовольчої безпеки держави;
- забезпечення здійснення державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової промисловості, рибного господарства, переробки с/г продукції (далі – галузі агропромислового виробництва);
- організація та забезпечення проведення аграрної реформи, здійснення її моніторингу, розроблення й реалізація заходів щодо структурної перебудови галузей агропромислового виробництва, участь у реалізації державної політики в сфері підприємництва;

- участь у формуванні та реалізації соціальної політики в сільській місцевості;
- координація діяльності органів виконавчої влади з питань реалізації державної аграрної політики, соціальної політики в сільській місцевості, забезпечення продовольчої безпеки держави, проведення аграрної реформи тощо.

У системі Міністерства аграрної політики та продовольства України створюються структурні підрозділи, які відповідають за певні напрямки роботи, зокрема:

- *Українська державна насіннева інспекція* є органом державного контролю в насінництві. Вона здійснює державний контроль за діяльністю суб'єктів усіх форм власності й господарювання у сфері насінництва, які займаються виробництвом, заготівлею, обробкою, зберіганням, реалізацією й використанням насіння сільськогосподарських культур, декоративних і лікарських рослин та садивного матеріалу картоплі щодо додержання ними методичних і технологічних вимог із забезпечення сортової чистоти, біологічних і урожайних властивостей сорту та посівних якостей насіння, за веденням документації сортових посівів, ділянок гібридизації насіння, за правильним відбором проб на визначення посівних якостей насіння для власних потреб виробника, за оформленням документів про сортові, гібридні та посівні якості насіння, за введенням насіння в оборот тощо.

- *Державна інспекція з нагляду за технічним станом машин, обладнання та якістю паливно-мастильних матеріалів* забезпечує реалізацію державної політики з питань нагляду за технічним станом машин та обладнання підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності, а також здійснення через систему органів Держтехнагляду державного технічного нагляду за дотриманням підприємствами, установами, організаціями всіх форм власності та громадянами правил технічної експлуатації та вибракування машин (тракторів, самохідних шасі, самохідних сільськогосподарських, дорожньо-будівельних і меліоративних машин, тракторних причепів, посівних та збиральних машин), правил транспортування та зберігання нафтопродуктів на підприємствах і в організаціях галузей сільського господарства.

- *Головна державна інспекція якості та сертифікації сільськогосподарської продукції* здійснює державний контроль за якістю, збереженням та раціональним використанням зерна і продуктів його переробки, насіння олійних культур, сировини для комбікормового виробництва і комбікормів; вносить у встановленому порядку керівництву міністерства пропозиції щодо удосконалення нормативно-правових актів, які регламентують закупівлі сільськогосподарської продукції і сировини в державні та регіональні фонди, здійснює систематичний контроль за реалізацією законодавчих актів на місцях; організовує проведення державного нагляду за дотриманням товаровиробниками, закупівельними організаціями і переробними підприємствами стандартів, технічних умов, інструкцій, вказівок щодо правильності прийманні, розрахунків та визначення якості сільськогосподарської продукції.

- *Управління ревізії і контролю* здійснює контроль за цільовим та ефективним використанням бюджетних коштів, матеріальних і фінансових ресурсів, збереженням державного майна, й відкриває факти порушення фінансової дисципліни, завданні збитку, перекручення звітності на підприємствах, в установах і організаціях, що належать до сфери управління міністерства. Управління вповноважене пред'являти

керівникам підприємств та організацій, що перевіряються, обов'язкові до виконання вимоги про усунення виявлених порушень.

Органами державного управління сільського господарства через Міністерство аграрної політики та продовольства України є:

- *Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України* - входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у галузі ветеринарної медицини, безпечності харчових продуктів, сферах карантину та захисту рослин, охорони прав на сорти рослин, державного нагляду (контролю) за племінною справою у тваринництві.

- *Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру* реалізує державну політику у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів.

- *Державне агентство водних ресурсів України* реалізує державну політику у сфері розвитку водного господарства та гідротехнічної меліорації земель, управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів.

- *Державне агентство рибного господарства України* утворено для реалізації державної політики у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства, безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства і здійснює свої повноваження в установлених законодавством України випадках на території України.

- *Державне агентство лісових ресурсів України* реалізує державну політику у сфері лісового та мисливського господарства, вносить на розгляд Міністра аграрної політики та продовольства пропозиції щодо забезпечення формування державної політики у сфері лісового та мисливського господарства.

- *Державна інспекція сільського господарства України* реалізує державну політику у сферах здійснення державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі та вносить на розгляд Міністра пропозиції щодо формування державної політики у зазначених сферах.

- *Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів* реалізує державну політику у галузі ветеринарної медицини, сферах безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, карантину та захисту рослин, ідентифікації та реєстрації тварин, санітарного законодавства, попередження та зменшення вживання тютюнових виробів та їх шкідливого впливу на здоров'я населення, метрологічного нагляду, ринкового нагляду в межах сфери своєї відповідальності, насінництва та розсадництва, реєстрації та обліку машин в агропромисловому комплексі, державного нагляду (контролю) у сфері агропромислового комплексу, державного нагляду (контролю) у сферах охорони прав на сорти рослин, насінництва та розсадництва, державного контролю за додержанням законодавства про захист прав споживачів і рекламу в цій сфері, за якістю зерна та продуктів його переробки, державного нагляду (контролю) за додержанням заходів біологічної і генетичної безпеки щодо сільськогосподарських рослин під час створення,

дослідження та практичного використання генетично модифікованого організму у відкритих системах на підприємствах, в установах та організаціях агропромислового комплексу незалежно від їх підпорядкування і форми власності, здійснення радіаційного контролю за рівнем радіоактивного забруднення сільськогосподарської продукції і продуктів харчування.

Основним регіональним органом управління аграрним сектором є Департамент агропромислового розвитку облдержадміністрації

Департамент агропромислового розвитку облдержадміністрації є структурним підрозділом облдержадміністрації, підпорядковується голові обласної державної адміністрації, а також підзвітний і підконтрольний Мінагрополітики України.

Основними завданнями департаменту є:

1) забезпечення реалізації державної політики, розроблення та виконання регіональних інноваційно - інвестиційних та інших програм і прогнозів розвитку галузей агропромислового виробництва;

2) участь у формуванні та реалізації соціальної політики на селі, сталого розвитку регіонального агропромислового ринку і сільських територій області;

3) організація роботи з питань землеробства, племінної справи, наукового і кадрового забезпечення, стандартизації, карантинного режиму, охорони праці та техніки безпеки;

4) участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики, спрямованої на розвиток агропромислового комплексу та гарантування продовольчої безпеки держави.

Як інститут можна також розглядати категорію ринку – організаційно оформлену систему інституцій та інститутів, які структурують взаємовідносини суб'єктів у процесі обміну. Саме ринок, як визначне надбання інноваційно-спрямованих суспільних формацій, дає можливість людству розвиватися, зосереджуючи акценти на ефективності суспільного буття в усіх його проявах, передусім економічних. Ринок функціонально підлягає впливу регуляторного механізму, створеного державою, яка окреслює параметри й межі його конституцій, обмежуючи дії «невидимої руки».

Методологія функціонування ринку формується через інституції, які характеризують ступінь взаємодії структур, споживачів, регуляторні впливи на конкурентну політику фірм, перерозподіл створеного продукту. Економічна природа ринку відображається через економіко-фінансові механізми функціонування господарської системи, інституціональна – через сукупність ринкових і державних інститутів [25, с. 7].

В Україні продовжується формування інституціонального середовища розбудови ринкового механізму функціонування економіки: створюються правові й економічні інститути ринкового спрямування, які слід класифікувати за сферою життєдіяльності та галузевою приналежністю. Економічними інституціями (див. питання 2.5) вважаємо сформовані правила, норми, традиції; утворення, такі як власність, економічна ментальність, а інститутами – організаційно-правові структури, установи, організації, що консолідують і спрямовують взаємодії індивідів в економіці (рис. 2.6.4.).

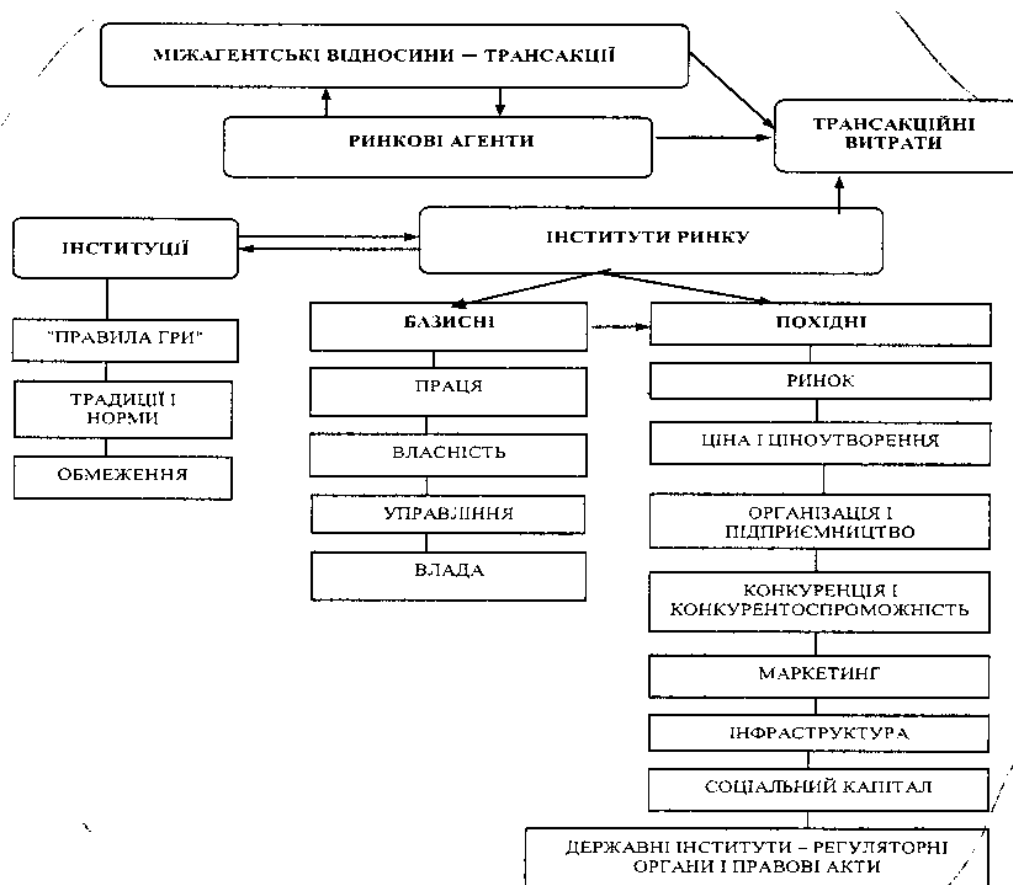

Рис. 2.6.4. Система ієрархій і структура економічних інституцій та інститутів ринку

Джерело: [25, с. 7]

Тобто, економічні інститути – це державні органи, які уповноважені регулювати економічний процес, нормативно-правові акти, а також створені людиною економічні системи (підприємства, організації, об'єднання), які як регулюють, так і беруть безпосередню участь в економічному процесі. Їх можна структурувати на загальні, галузеві, територіальні, відповідної спеціалізації. Інституції аграрного ринку поділяються на виробничі (підприємства), регулюючі (об'єднання, державні утворення), а також нормативно-обмежувальні (правові акти). Поряд із інституціями організаційного змісту у регулюванні присутні такі інститути, як ціна, власність, праця тощо. Одним із визначальних «інститутів» регулювання ринку є ціна, яка формується в ринкових умовах на підставі взаємодії попиту і пропозиції.

Інституційне забезпечення й створення інституціональних умов розбудови ринкової системи в аграрній сфері є важливим аспектом результативності державної аграрної політики.

Україна, на шляху розбудови ринкових відносин в аграрній сфері економіки, зіткнулася з проблемами інституціонального характеру [25, с. 36]: 1) повільною адаптацією ринкових інституцій та інститутів до умов вітчизняної системи господарювання; 2) незадовільною модифікацією старих і формування ринкових інститутів; 3) неузгодженістю системи регулювання аграрного ринку,

інституцій та інститутів із традиційними економічними відносинами; 4) відсутністю комплексного бачення концептуальних засад інституціонального забезпечення розвитку й регулювання аграрного ринку. Саме тому розвиток інститутів та інституцій в Україні слід розглядати як фундаментальну проблему, розв'язання якої сприятиме ефективному функціонуванню аграрного ринку.

У національній аграрній економіці має місце досить широка гама інституцій регуляторного змісту, при цьому їхні функції-результати не завжди узгоджені з іншими учасниками, а механізми функціонування недосконалі. Зокрема, функціонально-рольові характеристики утворень в системі інституцій регулювання визначені законодавчо, але більшість з них створюють занадто надмірні інституціональні обмеження, що формує передумови неефективності ринкових структур. Для розвитку підприємництва важливим є економічний сегмент інституціональної системи та економічні інституції регуляторного спрямування (табл. 2.6.1).

Світова організація торгівлі (СОТ) – це провідна міжнародна економічна організація, членами якої є 164 країни (станом на 1 червня 2021 р.), на які припадає понад 98 % обсягів світової торгівлі. Ще 22 країни ведуть переговори щодо вступу до СОТ та наразі мають статус спостерігача [22]. Серед її функцій – встановлення правил міжнародної системи торгівлі і вирішення спірних питань між країнами-членами, що підписані під близько 30-ма угодами організації. Після приєднання ряду країн, які зараз є кандидатами на вступ, у рамках СОТ здійснюватиметься майже весь світовий торговельний обіг товарів та послуг.

За останні роки значно розширилася сфера діяльності СОТ, яка нині виходить далеко за рамки власне торговельних стосунків. СОТ являє собою потужну і впливову міжнародну структуру, здатну виконувати функції міжнародного економічного регулювання. Членство у СОТ стало на сьогодні практично обов'язковою умовою для будь-якої країни, що прагне інтегруватися у світове господарство [13, с. 85].

Головною метою СОТ є лібералізація міжнародної торгівлі, усунення дискримінаційних перешкод на шляху потоків товарів та послуг, вільний доступ до національних ринків і джерел сировини. Сфера діяльності СОТ охоплює митно-тарифне врегулювання; антидемпінгове врегулювання; використання субсидій і компенсацій; нетарифні обмеження; діяльність митних союзів і зон вільної торгівлі; торговельні аспекти захисту прав інтелектуальної власності; торгівлю окремими товарами (текстиль, сільгосппродукція, авіатехніка тощо); торговельні аспекти інвестиційних заходів та ін.

Процеси створення, становлення і розширення СОТ не були простими та однозначними. Хоча за останні 30 років масив загальних правил СОТ надзвичайно зріс, СОТ усе ще базується на принципі двосторонніх переговорів між членами з метою взаємного відкриття їх ринків. Члени СОТ, формулюючи вимоги до країн-претендентів стосовно доступу до їх ринків, відстоюють інтереси власних підприємств, захищаючи таким чином власне виробництво та робочі місця. Тому переговорний процес зазвичай непростий і, як правило, тривалий.

Структури регулювання аграрного ринку в Україні та їх функції

Назва інституту	Функціонально-рольові характеристики
Міністерство аграрної політики та продовольства України та його регіональні структури	<ul style="list-style-type: none"> - втілення в життя державної політики в частині регулювання і розбудови ефективного аграрного ринку; - регулювання зберігання, поповнення і використання державних резервів продовольства, аграрної продукції та сировини; - сприяння процесам приватизації, модернізації і техніко-технологічної реконструкції сфери виробництва продовольства, сільськогосподарської сировини, їх переробки, зберігання і гуртової торгівлі; - закупівля на біржовому ринку України сільськогосподарської продукції у стабілізаційний фонд, здійснення товарних і фінансових інтервенцій для регулювання цін з метою оптимізації попиту і пропозиції; - забезпечення нормативного виконання термінових біржових угод щодо обсягів стабілізаційного фонду; - дослідження та прогнозування кон'юнктури аграрного ринку
Українська аграрна біржа, регіональні біржі (аграрні секції)	<ul style="list-style-type: none"> - організація торгів великими гуртовими партіями сільськогосподарської продукції, форвардними та ф'ючерсними контрактами стандартних уніфікованих товарів; - створення (оренда, викуп) і організація роботи сертифікованих біржових складів; - опрацювання і надання Міністерству аграрної політики та продовольства України інформації з біржових торгів через мережу філій та представництв витратно-цінового моніторингу; - організація з регіональними біржами спільних спеціалізованих і між-регіональних торгів; - державне регулювання та контроль цін, експорту сільськогосподарської продукції, внутрішнього виробничого та ресурсного балансу через єдиний біржовий механізм; - регіональні біржі здійснюють організацію гуртових форвардних торгів середньо гуртовими партіями сільськогосподарської продукції відповідно до єдиних біржових правил; взаємодіють з аграрною біржою, торговими домами у просуванні біржового товару
Торгові дома (районні, міжрайонні, міські)	<ul style="list-style-type: none"> - збір інформації стосовно реального стану локального ринку аграрної продукції; - надання покупцям (брокерам) документації відносно наявності товару з якісним сертифікатом і гарантією навантаження; - формування лотів сільськогосподарської продукції в межах адміністративних районів, шляхом виставлення на торги, узгодження цін та інших умов забезпечення збирання, зберігання та відвантаження сільськогосподарської продукції покупцям

Джерело: [12, с. 19-22]

Світова організація торгівлі є одночасно й організацією, і комплексом міжнародних правових документів, своєрідним багатоаспектним багатостороннім торговельним договором, що визначає права та обов'язки урядів країн-членів у сфері міжнародної торгівлі й формування національних торгових політик.

Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) – глобальна економічна організація загальної компетенції, функції якої не виходять за межі соціально-економічної сфери. Організація об'єднує станом на 1 червня 2021 року 37 найбільш економічно розвинених країн світу – більшість держав Європейського союзу, США, сюди входять Австралія, Швейцарія, Норвегія, Південна Корея, Японія тощо. 70 країн мають статус партнерів ОЕСР, беручи участь у багатьох сферах її діяльності. За впливом ОЕСР належить до трійки провідних світових економічних установ разом з МВФ та Світовим банком [17].

Штаб-квартира розміщена у Парижі (Франція). На відміну від Світового банку та Міжнародного валютного фонду, ОЕСР не надає фінансування. Організація є місцем вивчення та дискусій і здійснює пошуки та аналіз, які допомагають урядам визначити стратегію виходу на формальні угоди між країнами-членами і які будуть реалізовуватися національними інституціями чи в інших міжнародних домовленостях. Ця часто непомітна робота, на думку країн-членів ОЕСР, є основною і дуже ефективною, адже охоплює як збір та аналізу даних, так і колективні дискусії щодо політики, яка проводиться. Взаємне вивчення урядами, багатостороннє спостереження та здійснення відповідного тиску (погоджуйтеся чи реформуйтеся) є найефективнішими засобами ОЕСР. Визначаючи перешкоди на шляху ефективності, зростання та інновацій, ОЕСР часто спонукає уряди приймати складні політичні рішення з тим, щоб підвищити ефективність їх економік.

Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) (англ. *Food and Agriculture Organization*, ФАО) – міжнародна організація під патронатом ООН. ФАО діє як провідна установа, що займається проблемами розвитку сільських регіонів і сільськогосподарського виробництва в системі ООН. Девіз організації: «допомагаємо побудувати світ без голоду». Діяльність ФАО спрямована на зменшення гостроти проблеми бідності і голоду у світі шляхом сприяння розвитку сільського господарства, поліпшенню харчування і вирішення проблеми продовольчої безпеки - доступності всім і завжди харчування, необхідного для активного та здорового життя. ФАО діє як нейтральний форум, а також як джерело знання та інформації. Допомагає країнам, що розвиваються і країнам у перехідному періоді модернізувати і поліпшити сільське господарство, лісівництво та рибальство [18].

Міжнародні організації з урегулювання світових товарних ринків мають за мету нормалізацію ситуації на ринках товарів, в основному, ринків сировини й сільськогосподарської продукції. Головною їх метою є запобігання різким коливанням цін на товар як у бік підвищення, так і в бік падіння. Вони регулюють такі ринки: какао, каву, натурального каучуку, цукру, зерна, тропічної деревини, джуту. Найвідоміші серед них такі: Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК), асоціація країн-експортерів залізної руди (АІЕК), Асоціація країн-виробників олова (АТПК); Асоціація країн-виробників натурального каучуку (АНРПК), Рада виробників какао-бобів, Організація з кави, Міжафриканська організація з кави (ІАКО), Федерація кави Америки, Міжнародна асоціація

країн-виробників й експортерів чаю, Союз країн-експортерів бананів (УПЕР), Група країн-експортерів цукру Латинської Америки й Карибського басейну (ГЕПЛАСЕА), Організація країн-експортерів джуту.

2.7. Законодавче забезпечення розвитку аграрного сектору

Після того, як визначено головну мету, цілі, пріоритети та сформульовано компоненти аграрної політики, обов'язковими стають легалізація, оприлюднення й узаконення передбачених заходів. Цьому слугує **аграрне законодавство** – сукупність нормативно-правових актів та норм, які поряд з існуючими звичаями, встановлюють, закріплюють і виражають аграрну політику, регулюють аграрні відносини, визначають процеси в аграрному секторі економіки та житті сільського населення.

Розрізняють наступні сфери імплементації та реалізації норм аграрного законодавства: земельні відносини; соціально-трудові відносини; аграрний ринок; фінансові відносини; оподаткування; товарообіг; інфраструктура та розвиток логістичних систем; аграрна освіта та наука; розвиток сільських територій.

Основоположним законодавчим документом, який містить правові норми, що є підґрунтям аграрного права є **Конституція України**. Її положення визначають права та обов'язки людини і громадянина, що поширюється і на селян як працівників сільського господарства у всіх його правових формах організації.

Конституція визначає і гарантує існування різних форм власності. Через систему правових інститутів і галузей права вона забезпечує здійснення права державної і приватної власності на засоби виробництва і продукцію сільськогосподарського виробництва, окреслює основні правомочності аграрних підприємств і громадян, які займаються сільським господарством.

Так, згідно зі ст. 42 Конституції України від 28.06.96 р. всі громадяни України мають право займатись підприємницькою діяльністю. Це право тісно пов'язане з реалізацією ст. 36 Конституції України і утворенням цілої системи сільськогосподарських виробничих, сервісних, заготівельних, постачальницьких, переробних підприємств, товариств, фірм та об'єднань.

У зв'язку з чисельністю законодавчих актів, які регулюють аграрні відносини, а також залежно від видів відносин, урегульованих нормами аграрного права, законодавчі акти можна поділити на кілька груп [5, с. 59-61]:

1. Акти, що встановлюють різноманітні організаційно-правові форми аграрного виробництва:

- Господарський кодекс України від 16.01.2003 р.;

Закони України:

- «Про господарські товариства» від 19.09.1991 р.;

- «Про підприємництво» від 07.02.1991 р.;

- «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14.02.1992 р.;

- «Про споживчу кооперацію» від 10.04.1992 р.;

- «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17.07.1997 р.;

- «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 р.
- «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» від 6.02.2018 р.,
- «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення повноважень нотаріусів та особливостей реєстрації похідних речових прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення» від 05.03.2015 р.

2. Акти, що регулюють порядок здійснення господарської діяльності:

Закони України:

- «Про захист прав покупців сільськогосподарських машин» від 05.06.2003 р.;
- «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» від 17.06.2004 р.;
- «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24.06.2004 р.;
- «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18.10.2005 р.;
- «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» від 25.06.2009 р.;
- Податковий кодекс України від 02.12.2010 р.;
- «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 09.02.2012 р.;
- «Про аграрні розписки» від 06.11.2012 р.
- «Про публічні закупівлі» від 25.12.2015 р.

Накази Міністерства аграрної політики та продовольства України :

- «Про затвердження форм для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств» від 20.03.2018 р.
- «Про розподіл обсягу державного замовлення на підготовку наукових та науково-педагогічних кадрів і підвищення кваліфікації фахівців агропромислового комплексу у 2019 році» від 29.08.2019 р.
- «Про затвердження Переліку суб'єктів господарювання, які мають право на отримання компенсації витрат, пов'язаних з будівництвом холодильників з регульованим газовим середовищем» 05.11.2019 р.
- «Про затвердження паспорта бюджетної програми 2801230 «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств» на 2019 рік 18.06.2019р.

Постанова «Про затвердження переліку будівель промислового та сільськогосподарського призначення, об'єктів енергетики, транспорту, зв'язку та оборони, складських приміщень, на які не поширюються мінімальні вимоги до енергетичної ефективності будівель та які не підлягають сертифікації енергетичної ефективності будівель» від 11.04.2018 р.

3. Акти, що регулюють порядок здійснення окремих видів аграрного виробництва, а саме закони України:

- «Про ветеринарну медицину» від 25.06.1992 р.;
- «Про охорону прав на сорти рослин» від 21.04.1993 р.;
- «Про племінну справу у тваринництві» від 15.12.1993 р.;
- «Про карантин рослин» від 30.06.1993 р.;
- «Про захист рослин» від 14.10.1998 р.;

- «Про бджільництво» від 22.02.2000 р.;
- «Про насіння і садивний матеріал» від 26.12.2002 р.;
- «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них, вирощування риби, інших водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах (їх ділянках) та континентальному шельфі» від 06.02.2003 р.;
- «Про виноград та виноградне вино» від 16.06.2005 р.;
- «Про аквакультуру» від 18.09.2012 р.;
- «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» від 05.04.2015 р.

4. Законодавчі акти, пов'язані з обігом та використанням земель:

- «Земельний кодекс України» від 25.10.2001 р.;

Закони України:

- «Про оренду землі» від 06.10.1998 р.;
- «Про меліорацію земель» від 14.01.2000 р.;
- «Про землеустрій» від 22.05.2003 р.;
- «Про охорону земель» від 19.06.2003 р.;
- «Про використання земель оборони» від 27.11.2003 р.;
- «Про оцінку земель» від 11.12.2003 р.;
- «Про Державний земельний кадастр» від 07.07.2011 р.

Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України :

«Про затвердження Порядку нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення» від 17.05. 2017 р.

Постанова КМУ «Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення» № 831 від 16.11.2016 р.

5. Закони, пов'язані з розвитком аграрного сектору економіки, виробництвом та використанням сільськогосподарської продукції:

- «Про енергозбереження» від 01.07.1994 р.;
- «Про екологічну експертизу» від 09.02.1995 р.;
- «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів» від 19.12.1995 р.;
- «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» від 23.12.1997 р.;
- «Про відходи» від 05.03.1998 р.;
- «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту» від 22.12.1998 р.;
- «Про альтернативні види палива» 14.01.2000 р.;
- «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» від 07.02.2002 р.;
- «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 04.07.2002 р.;
- «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України» від 05.10.2006 р.;
- «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.2017 р.,
- «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20.03.2018 р.;

- «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31.05.2007 р.

- «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції (вводиться в дію 02.08.2019)» від 10.07.2018 № 2496-УІІ

6. Акти, що встановлюють і регулюють порядок використання природних ресурсів:

- Лісовий кодекс України від 21.01.1994 р.;

- Водний кодекс України від 06.06.1995 р.;

Закони України:

- «Про пестициди і агрохімікати» від 02.03.1995 р.;

- «Про тваринний світ» від 13.12.2001 р.;

- «Про питну воду, питне водопостачання та водовідведення» від 10.01.2002 р.;

- «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21.02.2006 р.;

- «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» від 04.06.2009 р.

- «Про оцінку впливу на довкілля» від 23.05.2017 р.

Багато експертів наголошують, що проблеми у сфері реалізації державної аграрної політики України значною мірою породжені саме недосконалим законодавчим забезпеченням.

Наприклад, довгий час базовим законодавчим актом, який регулював довгострокові агрополітичні відносини, був Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» [1]. Сам факт появи такого Закону на момент його прийняття був позитивним явищем з точки зору визнання державною політикою необхідності формування чіткої та визначеної стратегії розвитку агропромислового комплексу як пріоритетної сфери національної економіки та основи функціонування держави. Проте даний Закон має ряд зауважень та пропозицій щодо його змісту і суті, врахування яких, як вбачається, дало б змогу суттєво підвищити ефективність державної аграрної політики. Насамперед в ньому відсутні визначення основних категорій, що вживаються у Законі, зокрема терміну «аграрна політика». При широкому спектрі галузей та сфер діяльності, на які поширюється аграрна політика, основні її пріоритети, визначені у ст. 3 Закону, стосуються в основному питань розвитку сільського господарства. У той же час, формування продовольчої безпеки, яке визнано стратегічною метою аграрної політики, потребує врахування значно ширшого кола питань, пов'язаних, зокрема, із заготівлею, зберіганням, переробкою, реалізацією продовольчої продукції, її якістю і безпекою тощо.

Оскільки Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» мав чітко визначені строки дії, уже в 2015 році були активізовані нормотворчі процеси щодо підготовки наступних програмних документів у цій сфері. Зокрема, були видані розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій» від 23 вересня 2015 року, а пізніше – «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» [2].

Однак, якщо розглядати ці програмні документи з позицій державної підтримки аграрного сектора, то вони дещо відрізняються. Концепцією розвитку сільських територій передбачається, що її реалізація дасть змогу перемістити фокус аграрної політики держави з підтримки аграрного виробництва на підтримку сільського розвитку – поліпшення якості життя та економічного благополуччя населення. Така благородна мета є прямою калькою європейської програмної лексики і повністю відповідає потребам та стану розвитку європейського суспільства та економіки. В умовах України декларування пріоритетного розвитку сільських територій як протиставлення підтримці виробництва є пустою фікцією, яка використовується для «виправдання» зниження або відсутності державної підтримки сільського господарства. У Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, яку було продовжено до 2022 року, оптимальним варіантом розвитку передбачено врахування досвіду держав із розвиненою аграрною економікою, який свідчить, що аграрна політика реалізується переважно через заходи економічного стимулювання та державної підтримки аграрного виробництва

Наявність великої кількості програмних документів та численних концепцій неприємно контрастує з реаліями розвитку як виробничого, так і соціального складників сільського господарства в Україні.

Загалом, особливостями нормативно-правового забезпечення реалізації державної аграрної політики є те, що:

по-перше, названі та інші закони і нормативно-правові акти мають занадто загальний характер, не містять конкретних механізмів, за допомогою яких держава чітко впливала б на процес функціонування аграрного сектору економіки, який гарантує продовольчу безпеку країни;

по-друге, відсутнє у повному обсязі фінансове забезпечення прийнятих нормативно-правових актів;

по-третє, має місце невиконання законів та інших нормативно-правових актів, тобто низька виконавча дисципліна.